

UNIVERZITET U SARAJEVU

FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

ODSJEK: SOCIJALNI RAD

**SOCIJALNI RAD I INTEGRACIJA ROMSKE DJECE U
OSNOVNOŠKOLSKOM OBRAZOVANJU**

-magistarski rad-

Kandidatkinja:

Dalila Bečić

Broj indexa: 792/II SW

Mentor:

Prof. dr. Sanela Šadić

Sarajevo, novembar 2022.

SADRŽAJ

UVOD	3
I METODOLOŠKI OKVIR RADA	4
1. Problem istraživanja	4
2. Predmet istraživanja	5
3. Kategorijalno pojmovni sistem	6
4. Ciljevi istraživanja	8
4.1. Naučni ciljevi istraživanja	8
4.2. Društveni ciljevi istraživanja	8
5. Sistem hipoteza	9
5.1. Generalna hipoteza	9
5.2. Posebne hipoteza	9
6. Operacionalno određenje predmeta istraživanja	10
6.1. Vremensko određenje predmeta istraživanja	10
6.2. Prostorno određenje predmeta istraživanja	10
6.3. Disciplinarno određenje predmeta istraživanja	10
7. Metode istraživanja	11
8. Naučna i društvena opravdanost istraživanja	12
8.1. Naučna opravdanost istraživanja	12
8.2. Društvena opravdanost istraživanja	13
II SOCIOKULTUROLOŠKA OBILJEŽJA ROMA	13
1. Socio-demografska obilježja Roma	13
2. Predrasuda Roma u Bosni i Hercegovini	15
3. Socio – ekonomski položaj Roma	17
4. Socijalna integracija Roma	20
III ODGOJ I OBRAZOVANJE ROMA	23
1. Pravo nacionalnih manjina na obrazovanju	24
2. Prepreke sa kojima se susreću Romi u obrazovanju	26
3. Integracija romske djece u osnovno obrazovanje	29
4. Integrativni pristup kvalitetnijem obrazovanju	33

IV SOCIJALNI RAD U ODGOJNO OBRAZOVNIM INSTITUCIJAMA	35
1. Uloga i značaj socijalnog radnika u osnovnim školama	36
2. Cilj i zadaci socijalnog rada u odgojno obrazovnim ustanovama	38
3. Uloga socijalnog radnik u integraciji romske djece u obrazovnom sistemu	39
V REZULTATI ISTRAŽIVANJA	41
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	52
LITERATURA	57

POPIS TABELA

Tabela 1. Sociodemografska obilježja

Tabela 2. Sociodemografska obilježja – roditelja

Tabela 3. Redovno pohađanje nastave

Tabela 4. Realizacija dodatne i dopunske nastave

Tabela 5. donošenje redovno udžbenika i nastavnog materijala na nastavu

Tabela 6. Mješovita ili posebna razredna odjeljenja

Tabela 7. Jesu li učenici romske nacionalnosti dovoljno integrисани u školu

Tabela 8. Svijest o važnosti obrazovanja

Tabela 9. Saradnja škole sa roditeljima i drugim institucijama

Tabela 10. Da bi se postigla bolja obrazovna postignuća Roma u učenju šta bi trebalo poduzeti?

Tabela 11. Percepcija prepreka sa kojima se susreću u školi

UVOD

Pripadnici romske nacionalnosti su najmnogobrojnija nacionalna manjina u Bosni i Hercegovini, istovremeno skupina koja podliježe svim postojećim rizicima socijalne isključenosti. Zbog specifičnog načina života romske populacije se suočavaju sa brojnim izazovima i preprekama. Loši uslovi života, stambeni problemi, zdravstvena zaštita, nerazvijena svijest o obrazovanju, nedostatak mogućnosti za stvaranje prihoda, dodatno su opterećenje za ionako lošu situaciju u kojoj se Romi nalaze.

Pravo na obrazovanje je jedno od temeljnih ljudskih prava i kao takvo trebalo bi biti dostupno svima. Najbolji način integracije Roma je upravo odgoj i obrazovanje, svaki učenik bi trebao dobiti kvalitetan odgoj i obrazovanje. Temeljni cilj odgoja i obrazovanja je osiguranje jednakih šansi, nediskriminacija, desegregacija, poticanje društvene integracije Roma uz poštivanje prava manjina i prava na jednakost. U savremenom društvu obrazovanje je organizirano kao proces koji ne završava sa završetkom formalnog obrazovanja, već traje cijeli život. Pojedinci koji ne uspijevaju sudjelovati u tome imaju poteškoća u aktivnom sudjelovanju u društvu. Romska populacija ističe se kao vrlo neprilagođena po tom pitanju. Njihov položaj u sistemu obrazovanja zahtijeva dodatan angažman uzmu li se u obzir posljedice isključenosti, segregacije i nemogućnosti ravnopravnog participiranja. Idemo li korak dalje, moglo bi se reći kako izazovi u obrazovanju romske djece ukazuju na nedostatke u cijeloj vertikali obrazovnog sistema i u tom smislu potiču pozitivne promjene u smjeru poboljšanja kvalitete odgoja i obrazovanja za svu djecu. Adekvatno odgovarajući na potrebe romske djece obrazovna politika i praksa imaju potencijal unaprijediti svoju izvedbu na različitim razinama. Da bi proces integracije bio djelotvoran, potrebno je educirati i pripremiti stručni kadar za rad sa marginaliziranim skupinama, kako bi se poboljšao kvalitet obrazovanja. Samo kompetentnost stručnog kadra, nastavnika i socijalnog radnika može pridonijeti boljoj integraciji Roma u obrazovni sistem.

Upravo zato provedeno je istraživanje koje ima za cilj da nam omogući da dodemo do pouzdanih informacija o nivou u kojem se romska djeca osjećaju integrисани u obrazovnom sistemu, kako na integraciju gledaju njihovi roditelji, te šta vide kao osnovne prepreke ka potpunoj integraciji. Identificirane su glavne prepreke na tom putu, a s ciljem veće uključenosti stručnjaka, ponajprije socijalnih radnika na proaktivnoj integraciji kako u odgojno - obrazovni sistem tako i u društvo.

I METODOLOŠKI OKVIR RADA

1. Problem istraživanja

Problem istraživanja ovog rada jeste integracija djece romske nacionalnosti u osnovnoškolsko obrazovanje. Osnovno obrazovanje je obavezno i besplatno za svu djecu. Svaki učenik bi trebao dobiti kvalitetan odgoj i obrazovanje. Pravo na obrazovanje je jedno od temeljnih ljudskih prava i kao takvo trebalo bi svima biti dostupno. „Svako dijete ima jednakopravo pristupa i jednake mogućnosti učešća u odgovarajućem obrazovanju, bez diskriminacije na bilo kojoj osnovi. Jednak pristup i jednake mogućnosti podrazumijevaju osiguranje jednakih uslova i prilika za sve, za početak i nastavak daljeg obrazovanja.“(Službene novine Bosansko - podrinjskog kantona Goražde 05/16, 2016:3)

Obrazovanje je najbitnija stavka u prevazilaženju siromaštva i socijalne isključenosti. Uključivanje Roma u obrazovni sistem i osiguranje kvalitetnog školovanja vodit će ka boljoj integraciji u društvo. Obrazovanje romske djece ne ovisi samo o njihovim sposobnostima, nego i brojnim društvenim utjecajima, obrazovnom planu i programu kao i obrazovnoj politici zemlje odnosno našeg kantona. Samo od nekih prepreka koje ograničavaju šanse i pristup kvalitetnom obrazovanju Roma su ekonomski status porodice, materijalno deprivirane sredine iz kojih dolaze, tradicija ranog stupanja u brak, stalna promjena mjesta boravka, prosjačenje kao osnovni izvor njihove zarade, romki jezik kao i vrijednost koje se u porodici pridaju obrazovanju koji dovode do društvenog položaja romskog djeteta.

Postoji i niz uvjeta koji se odnose na prostorne kapacitete, osposobljavanje nastavnog kadra za rad sa različitim grupama djece, kao i manjak stručnjaka u osnovnim školama, ponajprije socijalnih radnika koji su osposobljeni i koji bi mogli biti nosioci veće integracije djece romske nacionalnosti u obrazovnom sistemu. Sve navedene činjenice nam govore koliko je bitno sa naučnog aspekta ispitati i analizirati stepen integracije djece romske nacionalnosti u obrazovni sistem u Bosansko - podrinjskom kantonu, a s ciljem veće uključenosti stručnjaka ponajprije socijalnih radnika na proaktivnoj integraciji kako u odgojno - obrazovni sistem tako i u društvo.

2. Predmet istraživanja

Predmet istraživanja su faktori koji potiču ili ometaju integraciju romske djece u osnovnoškolskom obrazovanju, a sa osvrtom na rad škole na način na koji mogu smanjiti ili ukloniti identificirane faktore i unaprijediti integraciju romske djece i romske zajednice. Definisat će uloge i zadatke socijalnog radnika u školi koji će pridonijeti boljoj integraciji Roma u nastavnom planu i procesu.

Prepostavke na strani romske djece i njihovih porodica koje utječu na integraciju djece u osnovno obrazovanje, na njihov nepovoljan socioekonomski položaj kojeg karakterizira siromaštvo, marginalizacija i diskriminacija od strane društva, vrijednosni obrasci romske porodice odnosno njihova niska svijest o važnosti i bitnosti obrazovanja, tradiciji ranog stupanja u brak zbog čega ne započinju ili se brzo okonča osnovno obrazovanje, prosjačenje kao osnovni izvor njihove zarade, problemi sa maternjim jezikom, zakonsko kažnjavanje roditelja ako ne upišu djecu u osnovnu školu. Sve navedeno je začarani krug u kojem porodice romske nacionalnosti žive, a integracija djece u osnovno obrazovanje je glavni mehanizam da se prekine ovaj začarani krug. Pored komplikovanih i neusaglašenih zakonskih procedura i neujednačenog obrazovnog sistema, problem čine i sveprisutne predrasude sa kojima se djeca romske nacionalnosti svakodnevno susreću. Unutar osnovnog obrazovanja postoji veći broj programa, metoda i sredstava usmjerenih na integraciju Roma, što je pozitivno, ali preduvjet za njihovu uspješnu realizaciju jeste postojanje kvalitetne saradnje stručnjaka kao i saradnja sa stručnjacima iz drugih relevantnih institucija značajnih za navedenu problematiku, kao i sa roditeljima romske djece. Saradnjom sa svim akterima ostvaruje se realan uvid u okolnosti sa kojima se susreću djeca romske nacionalnosti, što zahtjeva planiranje aktivnosti prilagođenih potrebama za postizanje veće integracije djece romske nacionalnosti i samim time poboljšanje njihovog socioekonomskog položaja u društvu.

3. Kategorijalno pojmovni sistem

Pojmovi koje smo odredili u ovom dijelu magistarskog rada su: dijete, obrazovanje, socijalna integracija, socijalni rad, socijalni rad u obrazovanju i Romi.

,*Dijete* je svako ljudsko biće koje nije navršilo osamnaest godina života ako se na osnovu zakona koji se odnosi na dijete, punoljetstvo se stiče ranije“. (Izvod iz Konvencije o pravima djeteta, 1989:2) Dijete kao jedinka, kao dio porodice je biće koje jedino želi da živi svoje djetinjstvo u porodičnom okruženju.

Obrazovanje podrazumijeva proces usvajanja znanja, izgrađivanja vještina i navika; razvoja sposobnosti, usvajanja sistema vrijednosti i pravila ponašanja. (Pedagoška enciklopedija 2, 1989: 29). Obrazovanje je proces oblikovanja i osposobljavanja ličnosti za život u zajednici, to je proces koji omogućava prevazilaženje socijalne isključenosti. Stoga je veoma značajno u osnovnim školama kreirati inkluzivnu klimu kojom se prihvaćaju različitosti i koja promovira multikulturalnost kao prednost.

,*Socijalna integracija* je proces povezivanja i ujedinjavanja pojedinca i skupina u funkcionalno usklađenu cjelinu, također prihvatanje postojećih društvenih normi i standarda ponašanja, koji pojedincu osiguravaju prihvaćenost i socijalnu potporu. Socijalna integracija doživljava se kao osjećaj pripadnosti grupi i prihvaćenost i socijalna potpora. Raznolikost, složenost idinamičnost integracijskih procesa djeluju integrativno ili dezintegrativno“. (Opća enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1977- 1988:49).

,*Socijalni rad* je praktično zasnovana profesija i akademska disciplina koja promovira socijalnu promjenu i razvoj, socijalnu koheziju, osnaživanje i oslobođanje ljudi. Principi socijalne pravde, ljudskih prava, kolektivne odgovornosti i poštovanja različitosti su centralni za socijalni rad. Poduprt teorijama socijalnog rada, socijalnih znanosti, humanističkih i autohtonih znanja, socijalni rad uključuje ljude i strukture kako bi prevazišli životne izazove i poboljšali blagostanje. „ (IFSW, 2014, Šadić, 2014:88).

Socijalni rad u obrazovanju u knjizi pod nazivom “Socijalni rad – teorija i praksa“ autor navodi da je „suština socijalnog rada i socijalne djelatnosti u školi u tome da se organizirano priđe rješavanju takvih socijalnih pitanja i problema od kojih zavisi normalno odvijanje nastave.“ Dervišbegović navodi kako nas na njegovo organizovanje i uvođenje upućuje složenosti problema u gradovima i industrijskim centrima. Također, ekomska kriza, svakodnevni porast troškova života i pad standarda utiče na nepovoljan socijalni položaj pojedinih kategorija učenika. (Dervišbegović, 2001:457)

„**Romi** pripadnici naroda indijskog porijekla, nastanjene širom svijeta: no najvećim dijelom u Istočnoj Europi. Naziv Rom, u značenju »čovjek«, odlukom svjetskih romskih institucija službeni je etnonim od 1970-ih.“ (Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža, 1977- 1988:33) Na području Bosne i Hercegovine Romi čine jednu od najbrojnijih nacionalnih manjina i skupinu društva koja podliježe svim rizicima isključenosti, uslijed njihovog stoljetnog marginaliziranja i izolacije. Za najmnogobrojniju nacionalnu manjinu je karakteristična materijalna deprivacija, stambena oskudica, nepovoljan socijalni položaj i nedostupnost prava uslijed čega se javlja potreba za njihovim uključivanjem u sve sfere života, pogotovo u osnovnoškolsko obrazovanje odakle i kreće mogućnost njihovog uključivanja.

4. Ciljevi istraživanja

4.1. Naučni ciljevi istraživanja

Naučni ciljevi ovog istraživanja se odnose na istraživanje uzroka integracije djece romske nacionalnosti u osnovnoškolsko obrazovanje, kao i identifikaciju i interpretaciju uloge nadležnih institucija obrazovnog sistema u njegovom saniranju. Osnovni naučni cilj rada je da se naučnim putem izvrši procjena stepena (ne)uključenosti i (ne)integrisanosti Roma u društvo s fokusom na obrazovni sistem da se identifikuju glavne smetnje na tom putu, te analizira učinkovitost postojećih mehanizama njihove zaštite i integracije.

4.2. Društveni ciljevi istraživanja

Ovo istraživanje ima za cilj da nam omogući da dođemo do pouzdanih informacija o nivou u kojem se romska djeca koja pohađaju obrazovni sistem osjećaju integrisani u okruženje, kako na integraciju gledaju njihovi roditelji, te šta vide kao osnovne prepreke ka potpunoj integraciji. Podaci o dobroj praksi, o mehanizmima zaštite, te načinima na koji obrazovne institucije potiču integraciju kao krajnji cilj prikupljat će se i od nastavničkog osoblja škola koje pohađaju romska djeca, kao i od stručnog tima škole.

5. Sistem hipoteza

5.1. Generalna hipoteza

Integracija djece romske nacionalnosti u osnovnoškolskom obrazovanju ovisi o životnim prilikama njihovih porodica, razvijenoj svijesti o važnosti obrazovanja kao i profesionalnom angažmanu stručnjaka u školi i drugim institucijama koje mogu biti značajna podrška.

5.2. Posebne hipoteza

1. Veći nivo inkluzije i integracije romske djece u osnovno obrazovanje, direktno su povezani sa većim šansama i boljim prilikama koju uvjetuju kvalitet života.
2. Unutar sistema ne postoji jasna odlučnost u pogledu sankcioniranja roditelja koji ne šalju djecu u školu.
3. Socijalni radnik u obrazovanju može pomoći učenicima, nastavnicima i roditeljima u integraciji romske djece.
4. Profesionalne metode trebaju biti unaprijeđene posebno u radu sa osjetljivim kategorijama.

Indikatori: Pisani (pismeni) iskazi stručnjaka iz različitih oblasti, naučni radovi, izvještaji, novinski članci, objave koje govore o problematici uključivanje djece romske nacionalnosti u sistem obrazovanja.

Pisani iskaz roditelja romske djece u okviru intervju.

Usmeni iskaz školskog osoblja kao i roditelja djece romske nacionalnosti.

6. Operacionalno određenje predmeta istraživanja

6.1. Vremensko određenje predmeta istraživanja

Istraživanjem je obuhvaćen period školske 2020/21. godine. U istraživanju su učestvovali stručni saradnici u školama, nastavnici i roditelji djece romske nacionalnosti.

6.2. Prostorno određenje predmeta istraživanja

Istraživanje je provedeno u Bosansko - podrinjskom kantonu, opština Grad Goražde, odnosno u JU OŠ „Husein ef. Đozo“. Ovo je jedina osnovna škola na ovom području gdje djeca romske nacionalnosti pohađaju nastavni plan i proces.

6.3. Disciplinarno određenje predmeta istraživanja

Istraživanje koje će provesti pod naslovom „Socijalni rad i integracija djece romske nacionalnosti u osnovnoškolskom obrazovanju“ je interdisciplinaran u okviru nauke o socijalnom radu sa osloncem na saznanja iz drugih nauka i naučnih disciplina (psihologija, sociologija, pravo, pedagogija.)

7.Metode istraživanja

Istraživanje se vrši pribavljanjem podataka i korištenjem različitih metoda istraživanja. Kada je u pitanju ovo istraživanje odredili smo ga kao teorijsko empirijsko, jer je predmet istraživanja društvene stvarnosti o kojoj se izgrađuju naučna saznanja kroz složen proces prikupljanja i obrade empirijskih podataka adekvatnim metodama i zaključivanja na osnovu njih.

Pristup ovom istraživanju je integralno – sintetički, gdje se ne favorizira nijedan posebno metodološki pravac što predstavlja jedan opći pregled na temu istraživanja.

Od osnovnih naučnih metoda koristi će se

- analiza sadržaja dokumenata i strukturalno – funkcionalna analiza,
- indukcija

Od opšte naučnih metoda koristi će se

- hipotetičko – deduktivna
- statistička metoda

Od metoda pribavljanja podataka koristi ćemo se

- Metodom analize sadržaja dokumenata - otkrivamo smisao i značaj podataka, promišljanjem sadržaja i forme dokumenata, odnosno periodičnih izvještaja, evidencija, odgojno – obrazovnih ustanova, stručnih i naučnih radova, koji se odnose na ovu problematiku.
- Metodom ispitivanja kroz polustrukturirani intervju sa stručnim osobljem i nastavnicima nastoje se pribaviti podaci o prilikama romske djece koje utječu na njihovu integraciju u obrazovanje kao i podaci o mogućnostima osnovnoškolskog obrazovanja.

8.Naučna i društvena opravdanost istraživanja

8.1. Naučna opravdanost istraživanja

Naučna opravdanost ovog istraživanja proizlazi iz njegovog naučnog značaja i očituje se kroz produbljivanje i proširivanje pouzdanosti i primjenjivosti naučnog saznanja o predmetu istraživanja, odnosno faktorima koji potiču ili ometaju integraciju romske djece, dok je stavljen naglasak na prilike romske djece i mogućnosti osnovnoškolskog obrazovanja. Obzirom da je uključenost proces koji traje, on zahtijeva sistematska teorijska i empirijska istraživanja verifikatornog tipa. Ovo istraživanje omogućava naučnu kritiku kao i usavršavanje naučnih saznanja o faktorima koji utječu na integraciju romske djece u osnovno obrazovanje. Istovremeno omogućava provjeru i usavršavanje dosad korištenih metoda istraživanja, njihovog izbora i primjene.

8.2. Društvena opravdanost istraživanja

Društvena opravdanost proizlazi iz dvije osnove. Jedna je naučno saznanje o predmetu istraživanja, a druga je neposredna primjena naučnog saznanja u procesima izmjene osnovnog odgojno – obrazovnog sistema, kao i socioekonomskog položaja romske djece i njihovih porodica. Društvena opravdanost se ogleda i kroz bitne odredbe integracije romske djece u osnovno odgojno – obrazovni sistem, koje naglašavaju potrebu za sistematičnim, naučnim istraživanjima ove vrste.

II SOCIOKULTUROŠKA OBILJEŽJA ROMA

1. Socio-demografska obilježja Roma

U Bosni i Hercegovini zvanično postoji sedamnaest nacionalnih manjina. Najugroženija nacionalna manjina u Bosni i Hercegovini su Romi koji na našim prostorima žive decenijama. Smatra se da su Romi narod koji potječe iz Indije iz koje su otišli u 10. stoljeću i počeli se naseljavati duž cijele planete zemlje, a najviše u Europi. U jednoj od legendi, Romi kreću iz Indije u svijet zbog rata (Đurić, 1988, 53). „Zapis iz 1422. godine potvrđuje da su Romi znali da je Indija zemlja njihovog porijekla te da su svjesni svojih kulturno-historijskih korijena. Budući da je Europljanima Indija bila daleka i mitska zemlja, Romi su od samih početaka primljeni s dozom nepovjerenja i sumnje“ (Đurić, 2007, 47.). Romi su uglavnom bili dugokosi te su živjeli u šatorima što je u lokalnim seljacima izazivalo čuđenje i uzrenost. Upravo zbog toga su im nadjevali različita imena koja su izražavala pretpostavljeno porijeklo ili pogrešno shvaćen identitet. Budući da su se male skupine Roma mogle kretati potpuno neopaženo nekim područjem i izbjegavati bilo kakav kontakt sa lokalnim stanovništvom, teško je biti siguran da su prvi pisani tragovi bili upravo o njima. Romi su se često miješali sa ostalim latalicama i skitnicama te ostalim skupinama na lošem glasu. U naše krajeve su stigli iz Bugarske, Rumunije i Grčke i nastanili se duž cijele Bosne i Hercegovine. Prisutnost Roma na prostoru Balkana evidentirano je još u 11. stoljeću kada se zbog egzodusa iz Indije sele na europski dio Bizantije. Svoje pohode na Balkanu su započeli u južnoj Grčkoj i na otoku Krfu, a ubrzo su se doselili i na prostore Dubrovnika i Hercegovine. U zvaničnim dokumentima, Romi u Bosni i Hercegovini se prvi put spominju 1574. godine u fermanu sultana Selima II koji je odobrio posebnu poreznu olakšicu Romima koji rade u rudnicima. Prema statističkim podacima iz 1865. godine u Bosni i Hercegovini je bilo ukupno 9630 Roma, dok je u zvaničnom popisu stanovništva iz 1870. godine zabilježeno da je u Bosni i Hercegovini živi svega 5139 Roma. Početkom XIX stoljeća, Romi su počeli stvarati svoje mahale po Bosni i Hercegovini. Najviše romskih mahala nalazilo se na prostorima Travnika, Banja Luke, Visokog i Sarajeva. „Romi su jedini narod na svijetu koji zahtijevaju da se naziva imenom kojim oni zovu sami sebe, a to je Rom što u prevodu znači „čovjek“ ili „muž“.

U Bosni i Hercegovini uobičajni naziv za Roma je Ciganin čije porijeklo potječe iz grčkog značenja riječi „Athinganos“ te se zbog toga koristi u brojnim europskim jezicima. Može se reći da u Bosni i Hercegovini žive dvije vrste Roma:

1. Gurbeti koji dolaze iz arapskog jezika (garib-strani, stranac). Predstavljaju narod koji stalno putuje i nema određeno mjesto prebivališta, a iskorijenili su se kao normadi tek 1991.godine.
2. Arlije predstavljaju drugu vrstu Roma koji potječu od turske riječi (yerli-lokalni). Predstavljaju starosjedioce koji žive kao ostali lokalni stanovnici i ne izjašnjavaju se kao Romi.“ (Vantić-Tanjić, 2008.)

Romska kultura i običaji specifični su po svom sadržaju i izvođenju. Romi nemaju pisano historiju, u romskoj kulturi čuvala se i prenosila usmenom predajom sa koljena na koljeno kroz mnoge generacije. Također, običaji i kultura Roma mijenjali su se kroz vrijeme te poprimili elemente zajednica u kojima su živjeli. Njihove priče prenošene usmenom predajom, kao i glazba podlegli su utjecaju i karakteristikama zemalja u koje su se doseljavali. Romski jezik sastoji se od sedam individualnih jezika i brojnih dijalekata. Ne postoji književna tradicija romskog jezika, pa tako ni pisana historija. Različiti jezici kojim Romi govore doveli su do razvoja usmena književnost sto, ukazuju na potrebu standardiziranja jezika i pisma, njihovu dosljednu primjenu u knjigama, medijima, tisku, svakodnevnom saobraćanju, a naročito u školi, te potrebu razvijanja izdavačke djelatnosti. Medijsko izlaganje Roma često podržava stigmatizaciju i stereotipe. Njegovanjem tradicijski prisutne nadarenosti Roma za glazbu i ples te prezentacija njegovog stvaralaštva putem medija može promijeniti stereotipe romske okoline te pridonijeti njegovoј afirmaciji. Turbulentna historija na individualnoj, porodičnoj i nacionalnoj razini utjecala je na njihovu društvenu marginalizaciju gotovo posvuda gdje su se tijekom raseljavanja dulje ili kraće zadržali. Kao zaseban neteritorijalni selilački narod sa vlastitom historijom, tradicijskom kulturom i snažnom porodičnom (plemenskom) povezanošću, njegujući nomadski stil života kao stanje duha, svojom vještinom preživljavanja „dan po dan“ Romi su se prilagodili okruženju u kojem žive, a njihova raspršenost i prisutnost u gotovo svim europskim zemljama čvrsto je utemeljena na dinamici njihove iznimne životne kulture.

2. Predrasuda Roma u Bosni i Hercegovini

Živimo u svijetu u kojem smo svakodnevno okruženi raznim podjelama na osnovu, izgleda, moći, statusa, obrazovanja, vjere i mnogih drugih stvari koje nas razdvajaju jedne od drugih i sprječavaju da razvijemo prijateljski odnos jedni sa drugima. Živimo u tako raznolikom, šarolikom, kulturnom bogatom svijetu, da je ta raznolikost naša svakodnevница. Nedovoljno kontakta sa Romima, poznavanje njihove kulture, običaja, općenito bilo kakvog odnosa sa njima, u velikoj mjeri je dovelo do njihove diskriminacije i stvaranje raznih predrasuda i stereotipa. Zasigurno je to jedan od razloga izrazite socijalne izolacije i segregacije, kao i brojnih predrasuda i negativnih stereotipa koje većinsko stanovništvo ima o Romima.

„Predrasude podrazumijeva suđenje bez dovoljno informacija ili znanja i kod njih je očigledan nedostatak opravdanost i logičke osnove, odnosno nisu zasnovane na činjenicama i argumentima. To su negativni kulturni stavovi usmjereni protiv neke osobe ili grupe ljudi, učvršćuju ili povećavaju etničku distancu, bazirani su na stereotipima, a ono što predrasudu čini specifičnom jeste otpornost na promjene.,, (Grupa autora, Diskriminacija, 2012, 17) Iskrivljeno mišljenje i predstavljanje nečijih ličnih osobina, karakteristika i navika kao prirodno datih, uobičajnih za čitavu određenu grupu. Zanemaruju se razlike između članova jedne grupe, a naglašavaju razlike između različitih grupa. Svaki grupni stereotip, koji podrazumijeva negativno ocjenjivanje neke etničke, rasne ili druge grupe, smatraju predrasudom. Predrasudu usvajamo kroz proces učenja i vlastitog razvoja, u našem užem i širem okruženju. Najveći uticaj na formiranje raznih vrsta predrasuda ima porodica, odnosno roditelji, braća i sestre, šira porodica, prijatelji i kolege, kako škola tako i one na radnom mjestu. Razlog tome jeste što se sa njima najčešće identifikujemo i njihove norme i kriteriji su za nas prihvatljivi. Također, veliki uticaj imaju i mediji, kao i stav odnosno mišljenje većinskog stanovništva. Socijalna situacija im nameće i okvir ponašanja, a socijalni pritisak često sputava i onemogućava individualne, pojedinačne stavove i čini lahko prilagodljivim. Međutim, ima još razloga koji podliježe kolektivnom, većinskom mišljenju. Naše društvo je opterećeno predrasudama i uvjerenjima o drugima, drugačijim i nismo tolerantni ni strpljivi da sami prosudimo i doneсemo zaključke. Stavovi prema Romima najviše obuhvaćaju negativne emocije, negativna reagovanja, te se smatraju stabilnim i trajnim jer su prisutni kod većine ljudi tokom čitavog života. Naša interakcija sa drugim ljudima i naše ponašanje uvjetovano je između ostalog i sa našim iskustvom.

Položaj Roma u Bosni i Hercegovini je godinama bio na marginama društvenog interesa, što je doprinijelo značajnom zaostajanju kvalitete uslova njihovog života u odnosu na prosječnu kvalitetu života većinskog stanovništva. To se prvenstveno odnosi na njihov status u društvu, način na koji je organizirano obrazovanje, te zdravstvena i socijalna zaštita, zatim na mogućnost očuvanja nacionalnog identiteta, rješavanje statusnih pitanja, zapošljavanje, medijsku prezentaciju i političku zastupljenost. Možemo vidjeti da se ova populacija suočava sa najviše prepreka i ograničenja. Svemu ovome uveliko doprinose razne negativne predrasude i stereotipi koji su se prenosili sa koljena na koljeno godinama, gdje nailazimo na jedan začarani krug. Godinama njihovo stanje se nije promijenilo nabolje kao i njihova situacija. Iz ovog dugogodišnjeg začaranog kruga stvorila se diskriminacija, skupa sa uzrocima i posljedicama predali su se da drugi tako olako donose predrasude o njima i da ih karakterišu. Život romske zajednice opterećuje i niz socijalnih problema unutar same romske zajednice. Razjedinjenost romskog korpusa i nepostojanje institucionalne saradnje romskih udruženja velik su uteg romskom društvu. Međusobna nesolidarnost i izrazito socijalno raslojavanje unutar lokalnih romskih zajednica uzrok su mnogim problemima koji nerijetko završavaju otvorenim sukobima. Socijalna integracija Roma prepostavlja prije svega, sprečavanje getoizacije romske populacije. I sami su Romi izabравши socijalnu distancu kao način komuniciranja s neromskom okolinom, sačuvali svoju posebnost i relativno uspješno odgađaju ili usporavaju asimilacijske procese prema ubrzavanju procesa integracije u bosanskohercegovačko društvo. Površni i rijetki kontakti Roma sa pripadnicima većinske skupine često pridonose stvaranju i održavanju predrasuda i stereotipa o Romima, kao i izraženoj socijalnoj distanci.

Jedan od društvenih ciljeva jest i pomoći Romima da izađu iz marginalnih zajednica. Socijalna integracija nije negacija romskih posebnosti i brisanje njihova socijalno-kulturnog identiteta. Koncept integracije valjalo bi shvatiti kao prihvatanje i uključivanje u uobičajene procese koji se zbivaju u društvenoj okolini. U ovom kontekstu vrlo je važno i poboljšanje socioekonomskog statusa Roma, a posebice stambenoga, što nije moguće ostvariti bez pomoći i potpore države i društva. Koncept socijalne integracije podrazumijeva prije svega prihvatanje prava i obaveza iz postojećih zakonskih dokumenata, uključivanje u odgojno-obrazovni sistem, zapošljavanje i ostvarivanje specifičnih manjinskih prava. Bolje upoznavanje života Roma zasigurno može imati utjecaj na razbijanje postojećih stereotipa i predrasuda koje koče bolju saradnju i integraciju romske manjine u većinsko društvo.

3. Socio – ekonomski položaj Roma

Nijedna nacionalna manjina u Bosni i Hercegovini nije u socio - ekonomskom položaju koji je po svojoj težini i problematičnosti približno sličan položaju romske manjine. Romi u Bosni i Hercegovini imaju istu sudbinu kao i Romi u drugim zemljama u kojima žive. Težak položaj romske populacije očituje se prije svega, po tome što su se pojedinci i čitave porodice našli na margini društva te su tako spriječeni da svojim punim kapacetetima učestvuju u ekonomskim, društvenim i kulturnim tokovima. Zbog specifičnog načina života romske zajednice, posebno su ugroženi zbog nedostatka ličnih dokumenata, kao i nezainteresiranosti za utvrđivanje identiteta, veliki broj djece koji nije upisan u knjige rođenih i stoga se ne mogu upisati u školu, u većini slučajeva predmet su trgovine ljudima i izrabljivanja. Loši uslovi života, stambeni problemi, nezainteresiranost za obrazovanje, nedostatak mogućnosti za stvaranje prihoda, dodatno su opterećenje za ionako lošu situaciju u kojoj se Romi nalaze u Bosni i Hercegovini. Samim tim im je i ograničen pristup građanskim, političkim, socijalnim, ekonomskim i kulturnim pravima. Pitanje socijalnih, ekonomskih i kulturnih prava romske populacije, posebno romske djece kao najugroženije kategorije, osnovno je pitanje i od ogromne je važnosti za Bosnu i Hercegovinu.

Siromaštvo među Romima je znatno raširenije nego li u drugim skupinama ili u društvu kao cjelini. Romsko je siromaštvo po svom karakteru često dubinsko i permanentno te pogarda gotovo sve aspekte životnog standarda. Nepovoljan socioekonomski položaj Roma uzrokovan je duboko ukorijenjenim socijalnim problemima povezanim sa siromaštvom, niskim stopom obrazovanja, visokom stopom nezaposlenosti, neodgovarajućim uvjetima života i stanovanja, lošim zdravstvenim statusom i diskriminacijom širokog spektra. Isprepleteni i međusobno uzročno-posljeđično povezani, ovi negativni faktori stvaraju zatvoreni krug socijalne isključenosti iz kojega Romi nisu u mogućnosti izaći prepušteni sami sebi i bez podrške. Nizak životni standard većine Roma te stalno prisutna marginalizacija doprinose njihovoj ovisnosti o socijalnoj, odnosno društvenoj zaštiti. Stope njihova siromaštva katkad mogu biti desetak puta veće nego stope siromaštva ostalog stanovništva. Siromaštvo koje je uzrokovano nezaposlenošću Roma dugotrajno je stanje. Slijedom marginalizacije i niskih obrazovnih postignuća, Romi su i danas uglavnom isključeni iz formalnih oblika zapošljavanja. Odsutnost formalnog zaposlenja znači odsutnost društvenog statusa koji prioritetno izvire iz formalno plaćenoga rada, ali i isključenost iz sistema socijalne sigurnosti.

Osnovne prepreke pri zapošljavanju Roma na otvorenom tržištu su: niska razina obrazovanja i prihvaćanje dokvalifikacija i dodatnog osposobljavanja, predrasude poslodavaca, ali i kriva samopercepcija Roma da su diskriminirana manjina. Visoka stopa nezaposlenosti Roma jednim je dijelom posljedica neriješenih statusnih pitanja određenog broja pripadnika romske zajednice, što predstavlja direktnu prepreku u pristupu tržištu rada. Neriješena statusna pitanja javljaju se kao rezultat njihove neangažiranosti u tom smjeru, ali i uslijed nedostatne informiranosti i poznavanja funkcioniranja sistema te građanskih i manjinskih prava i obaveza. Specifičan socioekonomski položaj romske nacionalne manjine u velikoj mjeri određuje njihov status kada se radi o zdravlju i zdravstvenoj zaštiti. Romska populacija suočava se sa različitim izazovima povezanim sa socijalnom isključenošću i siromaštvom, što direktno utječe na njihovu nejednakost i jaz između Roma i ostalog stanovništva u području zdravstvene zaštite. Socioekonomska nejednakost romske populacije predstavlja trajan izazov za programe zdravstvene zaštite, a njihov zdravstveni status direktno je povezan sa socijalnim odrednicama zdravlja, jer veliki dio romske populacije živi u nezdravim uvjetima života te im je zdravlje općenito lošije u usporedbi sa većinskom populacijom. Lošije zdravlje Roma u odnosu na većinsku populaciju može se pripisati nekolicini uzroka. Veliki broj Roma nije obuhvaćen zdravstvenim osiguranjem što je najčešće direktna posljedica neriješenih statusnih pitanja. Većina Roma ne posjeduje nikakve dokumente o državljanstvu ili druge dokumente kojima se dokazuje status što direktno utječe na nemogućnost pristupa pravu na zdravstveno osiguranje, ali i na pristup drugim pravima koja bi im omogućila ostvarivanje prava na zdravstveno osiguranje, kao što su pravo na zapošljavanje i socijalnu zaštitu. Loše zdravstveno stanje pripadnika romske zajednice uzrokovano je i lošim i nehigijenskim uvjetima života i stanovanja, nedostatkom pristupa osnovnoj infrastrukturi, nemogućnošću pristupa zdravoj pitkoj vodi, niskim standardom komunalne higijene i ekološkim rizicima. Sam fenomen "romskih naselja", tj. specifičnih lokacija naseljenih Romima, znak je prostorne segregacije značajnog dijela romske nacionalne manjine. Takva 'naselja', osim niskog standarda stanovanja, preizgrađenosti i uglavnom neuređenog okoliša, obilježava i karakter privremenosti. Većina mnogočlanih romskih porodica u čitavoj Bosni i Hercegovini žive u propalim i napuštenim barakama, skladištima, odnosno deponijama. Zbog nemogućnosti da prijave boravak, odnosno prebivalište u naseljima bez legalnog osnova stanovanja, oni ne mogu ostvariti pravo na zdravstvenu i socijalnu zaštitu, obrazovanje, zapošljavanje.

„Pet je osnovnih obilježja romskih naselja. To su: odsječenost, haotičnost, redukcija infrastrukturnih mreža, nezakonito izgrađene kuće, nadmoć samostojeće obiteljske kuće. „(Štambuk, 2005). Romska naselja su većinom smještena na periferiji naselja/grada. Ozbiljno ograničavanje pristupa romskim porodicama javnim uslugama, kao i javnim službama za priključke na vodovodnu, električnu ili plinsku mrežu. Uslovi u ovim segregiranim područjima su često loši, s ograničenim pristupom servisima i priključcima na javnu komunalnu infrastrukturu, a većina stanovnika živi u oronulim objektima. Neevidentiranje i nepostojanje sigurnog smještaja naročito su akutan problem za Rome koji žive u neformalnim naseljima ili u iznajmljenom smještaju. Kao rezultat toga, mnoga djeca se ne pozivaju u školu i ne mogu se prijaviti za zdravstvenu zaštitu. Za legalizaciju romskih naselja potrebno je uključivanje vlasti na svim nivoima. Romska naselja i prostor života romske populacije predstavlja bitan faktor njihove integracije unutar lokalne i šire zajednice. Romska populacija živi na drugačijim i različitim prostorima u odnosu na većinsko stanovništvo. Posljedica toga su nejednakе mogućnosti romske populacije u odnosu na većinsku populaciju. Socijalizacija i integracija romske populacije u lokalnu sredinu je stoga spora, sporo se prihvata urbani način života romske porodice, kao i nove uloge u romskoj porodici.

4. Socijalna integracija Roma

„Najčešće upotrijebljen termin kada se razmatra mogućnost unapređivanja položaja marginaliziranih grupa i načini njihova uključivanja u društvo jest društvena integracija. Postojanje raznih oblika integracije – počevši od kulturne, građanske, strukturne, socijalne, pa do obrazovne – podrazumijeva sistem mjera koje se provode u određenom društvu kako bi se poboljšanjem socijalno-ekonomskih uvjeta života unaprijedili uvjeti za razvoj nacionalnog identiteta romske zajednice.,, (Jakšić i Bašić, 2005). U traganju za rješenjima koja neće zahtijevati odricanje od etno kulturnog identiteta, uz upozorenje da integraciju bez asimilacije kao vid beskonfliktnog napuštanja etno klasnog stanja moraju izvesti sami Romi, obavezalo je državu da osigura potrebne oblike potpore, kako bi se promijenio položaj Roma na socijalno-ekonomskom području, političkom i području kulture i obrazovanja. „Opće dimenzije socijalne isključenosti kao što su siromaštvo, nezaposlenost, ugroženo zdravlje i neobrazovanost u uvjetima tranzicije prisutne su na svim razinama sistemske strukture, a najviše se vide u obrazovanju. Negativan utjecaj posljedica je siromaštva kojemu su izložena djeca, osim na zdravlje, socijalni status, razvoj školskih uspjeha i probleme u ponašanju, u dužem periodu proizvodi dugotrajnu socijalnu isključenost, koja ima tendenciju razvijanja subkulture siromaštva, a ona ako traje dulje prenosi se i na nove generacije „(Jugović, 2007.). Vrlo često osiguravanje kvalitetnog obrazovanja i jednakosti u školovanju predstavlja za siromašnu djecu mogućnost izbjegavanja porodičnog više generacijskog siromaštva i života na marginama društva. Osim dubokog siromaštva, koje ih markira kao najmarginaliziraniju skupinu koja nema nikakvu društvenu moć, romska populacija živi izolirana od društvenih tokova sa nikakvom ili neznatnom mogućnosti socijalne promocije. Ona nosi sva obilježja skupine koja je diskriminirana i načinom i modelom postojanja, pa i razvijenim stereotipima većinskog stanovništva. Izostanak obrazovanja, koje je istodobno i uzrok i posljedica teškog položaja romske populacije, potiče razvoj višestrukih deprivacija, koje se kreću od manjka adekvatne rane stimulacije, programa socijalne potpore do nezahvaćenosti ikakvim vidom obrazovanja, a time i ostajanja na marginama društva. Poštovanje činjenice da je obrazovanje Roma najsigurniji kanal socijalne pokretljivosti u kojem se obrazovanjem mogu osvojiti sve sfere društvenosti dovelo je do produbljenijeg razumijevanja nužnosti provođenja učinkovite

eksplisitne politike integracije Roma, kojom se povećavaju mogućnosti pristupa romske populacije procesu obrazovanja. Proces integracije romske zajednice pored obrazovanja opterećen je brojnim problemima. Postojanje stereotipa, predrasuda, socijalne distance i izrazite prostorne segregacije predstavljaju značajnu prepreku integraciji Roma. Način života Roma i njihov sistem vrijednosti glavni je problem uspješnije integracije romske zajednice. Integraciju romske zajednice otežavaju njene sociokултурне obilježja. „Sukobljavanje pojedinaca u različitim socijalnim situacijama objašnjavaju se postojanjem specifičnih kulturnih obilježja. Nerijetko se onda specifične kulturne karakteristike pojavljuju kao bitna prepreka u procesu integracije“ (Šućur, 2000, 215). Velik problem predstavlja nedovoljna organiziranost i povezanost romskih zajednica. Razjedinjenost i različitost specifičnih obilježja romskih skupina, pogotovo jezična, prepreka su boljoj međusobnoj saradnji i zajedničkom nastupu. Nemogućnost zajedničkog definiranja ciljeva i zahtjeva u odnosu spram većinskog društva vrlo su otežavajući čimbenik u procesu integracije pripadnika romske zajednice. Integracija romske zajednice vrlo je delikatna zadaća ne toliko za Rome koliko za većinsko društvo. Integracija Roma je proces koji mora biti institucionalno potpomognut od državnih i lokalnih vlasti. Međutim vrlo je važna uloga i samih Roma. Preživljavanje od socijalnih davanja postao je način života i dio tradicije Roma. Nemoguće je od većinskog društva očekivati prihvatanje takvog načina života Roma i preuzimanje odgovornosti i obaveze materijalnog uzdržavanja Roma. Očekivanje i traženje od Roma privređivanje putem trajnog zaposlenja u tom smislu predstavlja zadiranje u njihov način života, tradiciju i kulturu. Samim time takva integracija provodi se prema očekivanju većinskog, a ne romskog društva čime je narušen princip ravnopravnosti. U skladu s tim, integracija Roma u punom smislu riječi teško je ostvariva. Romskom društvu na raspolaganju su dvije osnovne opcije. Prva mogućnost je prihvatanje vrijednosnog sistema i društvenih normi većinskog društva što predstavlja proces asimilacije i gubljenja romskih kulturoloških posebnosti. Druga mogućnost je zadržavanje svih romskih posebnosti, ali i održanje marginalnog položaja u društvu. Kako ističe Babić „Romi su tradicijom, usmenom predajom, načinom života najtipičniji primjer za skupinu koja perpetuirala marginalnost kao „uhodanu“ egzistencijalnu zbilju, po svemu sudeći teško promjenjivu“ (Babić, 2004). Mnoga europska društva, pa i bosanskohercegovačko, nisu još dovoljno sazrela za princip multikulturalnosti u smislu spremnosti prihvatanja Drugog i drugačijeg. Preostaje još puno posla prije nego društvo u cjelini shvati da je bogatstvo u različitosti. Upravo kulturne i kulturološke razlike različitih zajednica koje žive na istom prostoru mogu predstavljati sponu suradnje u smislu međusobnog kulturnog obogaćivanja. Prepoznavanje i prihvatanje različitosti kao ravnopravnog korisnika socijalnog prostora zadaća je koja se u skladu s demokratskim normama nameće većinskom društvu.

Izrazita prostorna segregacija jedan je od glavnih uzroka nedovoljnog poznavanja Roma i mogućnosti kvalitetnijeg međusobnog socijalnog kontakta. Stoga bi akcije i planovi za uključivanje Roma u različite segmente društva morali voditi puno više računa o prostornom aspektu njihove integracije kao o osnovnom preduvjetu više razine njihovog prihvaćanja. Sve dok romska zajednica ostane prostorno izolirana i getoizirana teško je očekivati značajnije pomake u njihovoj socijalnoj integraciji. U tom smislu Hrvatić napominje da „socijalna integracija Roma (koja ne podrazumijeva zaborav vlastitog identiteta, kulturne tradicije i prošlosti) prepostavlja prije svega sprečavanje getoizacije romske populacije“ (Hrvatić, 2004, 381). Prostorni aspekt Romske integracije je prema tome od presudne važnosti za uspješnu sveobuhvatnu integraciju romske etničke manjine. Omogućavanjem prostorne integracije došlo bi do smanjenja socijalne distance i stereotipnog viđenja Roma čime bi se otvorio put kvalitetnije socijalne integracije romske zajednice u većinsko bosanskohercegovačko društvo. Svaki oblik integracije učenika Roma u obrazovni sistem pa i šire, u dominantni socijalni okvir, trebao bi biti senzibiliziran na sve specifičnosti te populacije. Stoga je upitno vrlo postupno i pažljivo utjecanje na njihove vrijednosne obrasce, uz poštivanje i očuvanje svih posebnosti koje čine identitet Roma. Također identificirati potrebe za obukom stručnog kadra koji sudjeluje u provođenju specifičnih planova za Rome jer manjinski status Roma i njihova višestruka ranjivost zahtjevaju pristup koji bi prepoznao i priznao ove specifičnosti i uspješno ih otklonio ili inkorporirao u rješavanju problema sa kojima se Romi susreću.

III ODGOJ I OBRAZOVANJE ROMA

1. Pravo nacionalnih manjina na obrazovanje

Obrazovanje je od velikog značaja za individualni razvoj djeteta. Zbog toga je prilagodljivost obrazovnog sistema obrazovnim potrebama i pravima sve djece krucijalna za njihovo sveukupno djelovanje u široj društvenoj zajednici. Dugo na razini države Bosne i Hercegovine, njezinog obrazovnog sistema, kao i na razini lokalnih zajednica, nije postojala svijest o posebnom sistemskom pristupu u rješavanju obrazovnih problema romske zajednice, a još manje da taj pristup mora biti integrativnog karaktera, zasnovan na saradnji obrazovnog sa ostalim sistemima. Smatralo se da je dovoljno što Romi formalno imaju jednaka prava kao i drugi, kao i da je njihovo sudjelovanje u obrazovanju vezano za način života, tradiciju i nisku motivaciju. Kvalitet života i lični razvoj pojedinca, njegov doprinos cjelokupnoj zajednici uveliko ovisi o obrazovanju. Obrazovanje čini osnovnu prepostavku za napredovanje u ekonomskom, političkom, kulturnom i društvenom smislu. „U obrazovanje se uključuju svi građani neke zemlje, bez obzira na spol ili etničku pripadnost. Obrazovanje je za Rome jedini put izlaska iz kruga marginalizacije i socijalne izolacije. Kada se raspravlja o inkluziji romske nacionalne manjine, brojni autori i studije upućuju na činjenicu da djelovanje u samo jednom području ne može odlučiti dugoročne i održive rezultate te je, umjesto sektorskih pristupa, potrebno vremenski i sadržajno uskladiti djelovanje različitih aktera na različitim razinama.“ (Bagić i sar., 2014., Ionescu, 2014) Posebno se ističe značaj ulaganja u sistem odgoja i obrazovanja u ranom djetinjstvu, te važnost dostupnosti kvalitetnog obrazovanja. Uz financiranje i potporu društva, potrebno je raditi na unapređenju socioekonomskog statusa Roma, u redovnom sistemu školovanja omogućiti im dopunske programe učenja svoje kulture, jezika i historije, što bi doprinijelo upoznavanju i očuvanju vlastitog identiteta. Obrazovanje je jedan od temeljnih karaktera socijalne integracije Roma. Obrazovanje je samo po sebi ljudsko pravo i sredstvo za ostvarivanje drugih ljudskih prava. Usvajanje mnogobrojnih zakona, međunarodnih i državnih u Bosni i Hercegovini su stvoreni pravni uslovi za ostvarivanje prava na obrazovanje romske nacionalne manjine. Barijere u ostvarivanju prava na osnovno obrazovanje i obrazovanje Roma općenito su mnogobrojne, a kreću se od administrativnih i birokratskih, preko višestruke materijalne depriviranosti do negativnih stavova većinske populacije. Obrazovanje, kao jedno od temeljnih prava čovjeka, predmetom je niza međunarodnih i domaćih dokumenata. Jedan od strateških prioriteta Bosne i Hercegovine jeste pristupanje Europskoj uniji, što je potvrđeno i usvajanjem Strategije o

integraciji Bosne i Hercegovine u EU (2006) te potpisivanjem Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju (2008), a potom i mnogobrojnih dokumenata kojima se osiguravaju osnovna ljudska prava i slobode. Pravo na obrazovanje jedno je do temeljnih ljudskih prava. Ono se smatra ključnim pravom koje ospoznjava pojedinca da napreduje i uživa druga ljudska prava. Smatra se da se ljudska bića obrazovanjem ospoznjavaju za vlastiti napredak, razvijajući i dostižući viši nivo socijalnog digniteta u svom odnosu s drugim ljudima. Zbog toga je zaštićeno većinom međunarodnih normi o ljudskim pravima, kao i političkim ustavima i zakonima različitih zemalja. Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju Bosansko – podrinjskog kantona u Član.4 stav (1) glasi „Svako dijete ima jednakopravo pristupa i jednakopravne mogućnosti učešća u odgovarajućem obrazovanju, bez diskriminacije na bilo kojoj osnovi.“ Bilo kakav oblik diskriminacije je strogo zabranjen, a također zabranjen je i njihova prisilna asimilacija. Romska djeca u školama ne smiju biti diskriminisana od strane učitelja, školskih drugova ili njihovih porodica. U stavu (2) istog člana naglašava se „Jednakopravni i jednakopravne mogućnosti podrazumijevaju osiguranje jednakih uslova i prilika za sve, za početak i nastavak daljeg obrazovanja.“ Iako je zakonom izrečeno jednakopravni uslovi i prilike Romi su godinama bili na marginama društvenog interesa, što je doprinijelo značajnom zaostajanju kvalitete uslova njihovog života u odnosu na prosječnu kvalitetu života većinskog stanovništva. Nepoštivanjem zakona u svim segmentima društva, što je posebno primjetno u područjima prava na nediskriminaciju i mogućnost uključivanja u društvene tokove. Glavni uzroci nepoštivanja dječjih prava su diskriminacija, nemogućnost uključivanja djece u socijalno okruženje, društvena promjenjivost, neusklađenost zakonodavstva sa međunarodnim konvencijama kao i nemogućnost provođenja zakonskih odredbi zbog nefunkcionalnosti sistema. Osnovno obrazovanje mora biti obavezno i besplatno za sve. Države moraju obezbijediti adekvatan broj funkcionalnih odgojno-obrazovnih institucija i programa. Obrazovanje mora biti pristupačno svima, naročito ugroženim grupama, kako pravno tako i u stvarnosti, bez diskriminacije. Oblik i sadržaj obrazovanja, uključujući kurikulum i metode poučavanja, moraju biti prihvatljive (relevantne, kulturološki adekvatne i kvalitetne). Obrazovanje se mora prilagoditi potrebama učenika s obzirom na njihove socijalne i kulturne različitosti. Ne smiju se poduzimati mjeru koje bi onemogućile djecu da se uključe i koriste obrazovanjem. Bosna i Hercegovina, sa svojom složenom političkom, administrativnom i društvenom strukturu, jedna je od država sa najkomplikovanim uredenjem u svijetu. Tako se u našoj zemlji susrećemo sa nefunkcionalnom strukturu vlasti i velikim problemima sa provođenje zakona u praksi. Ovakvo stanje nepovoljno utiče na zaštitu ljudskih prava i sloboda, a posebno na zaštitu prava nacionalnih manjina. Njih najviše pogoda i dodatno otežava njihovu ionako lošu poziciju u društvu.

Djeca u Bosni i Hercegovini se susreću sa mnogobrojnim preprekama u ostvarivanju svog osnovnog prava na obrazovanje, jedno od njih je pravo na jezik. U Čl.7 stav (6) utvrđuje se da je „Jezik i kultura nacionalnih manjina koje žive u BiH poštivaće se i uklopliti u školu u skladu sa Zakonom o zaštiti pripadnika nacionalnih manjina.“ Dok u Čl.8 stav (1) „Kada u osnovnoj školi ima pripadnika nacionalnih manjina, a koji žele pohađati nastavu iz svog maternjeg jezika, za njih se u školi organizuje i izvodi nastava na maternjem jeziku u skladu sa Pedagoškim standardima.“ Romi imaju pravo da uče romski jezik, da uče o svojoj kulturi, na svom jeziku. Do danas nisu sistemski uključeni ni u jedan model školovanja na svom jeziku, jer to do sada nisu tražili. Regulisanje ovog pitanje učenje jezika u školama bilo bi lakše, kao i upotreba romskog jezika u knjigama, školskim udžbenicima, u medijima i sl. Naš obrazovni sistem nije fleksibilan i pokazuje da su nastavni programi i metode rada, prilagođene većini koja dominira. Paradoks u promoviranju obaveznog obrazovanja javlja se i u novčanom kažnjavanju roditelja u slučaju neispunjavanja zakonske obaveze, dok sa druge strane obrazovne vlasti i institucije nemaju nikakvu formalnu odgovornost, niti postoje propisane procedure i sankcije u slučajevima da oni ne ispune neke obaveze. Podaci o stanju u BiH u oblasti osnovnog obrazovanja su alarmantni: procenat neupisane djece i dalje se povećava, te se procjenjuje da je dostigao 4% od ukupnog broja djece koja se trebaju upisati u školu, a među njima je najveći broj djece sa teškoćama u razvoju i romske djece (UNICEF, 2011). Djeca romske nacionalnosti imaju pravo na kvalitetan život, na uvažavanje i sreću. Oni imaju pravo na prava.

2. Prepreke sa kojima se susreću Romi u obrazovanju

Romi se svakodnevno suočavaju sa mnogobrojnim preprekama, što zasigurno nije lako. U osnovnom odgoju i obrazovanju višestruke su prepreke koje prate učenike Roma tokom školovanja. Jedna od prepreke koje ograničavaju šanse i pristup kvalitetnom obrazovanju Roma jeste siromaštvo, odnosno nedostatak finansijskih sredstava koje i jednostavne stvari čine izazovom. Romi žive u zasebnim naseljima koja su prostorno izdvojena i izolirana, što minimizira kontakte s većinskom okolinom. „S nedostatno razvijenom urbanom infrastrukturom, ali i iznimno niskom kvalitetom (ili nepostojanjem) socijalnih usluga poput vrtića, škola, zdravstvenih ustanova ili javnog prijevoza, participacija i integracija Roma u društvo u velikoj je mjeri otežana“ (Hrvatić, 2014). Segregirana i marginalizirana romska naselja često prate brojni konkretni problemi koji ugrožavaju dobrobit djece, posebno u

ruralnim područjima, a takva izolacija i stigmatizacija romskih naselja nikako ne doprinosi uspješnoj integraciji romske djece u odgojno-obrazovni sistem. Zbog specifičnog načina života romske porodice, posebno su ugroženi zbog nedostatka ličnih dokumenata, kao i njihova nezainteresiranosti za utvrđivanje identiteta. To je jedan od razloga zašto veliki broj djece nije upisan u knjige rođenih i jedan od razloga zašto se ne mogu upisati u školu. A kada se upišu mnogi učenici Romi osjećaju odbojnost prema školi, ne vole ići u školi ili jednostavno imaju strah upravo zbog prepreka sa kojima se susreću. Ne postoji pripremni programi za djecu prije polaska na redovno školovanje koji bi im mogli pomoći da se prilagode jeziku i načinu podučavanja, a upis u ustanove redovnog predškolskog odgoja i obrazovanja je na vrlo niskom nivou. Slično tome, ne postoje časovi za upoznavanje kojima bi se mogao olakšati prelazak u osnovnu školu na lokalnom jeziku.

Time pri upisu u prvi razred testove razumijevanja rješavaju sa vrlo lošim uspjehom zbog nedovoljnog poznavanja jezika. Romske porodice često ignoriraju problem prilikom čega dolazi do potpunog zanemarivanja potencijala za učenjem koje dijete ima, jer ono nije na razini posebnih programa, već mu se nije na adekvatan način odgovorilo na njegove potrebe. Upis u prvi razred može biti odgođen na temelju loših rezultata testiranja, za koje se govori da su ponajviše posljedica ograničenog poznavanja jezika. Neosporno je da je kvalitetan predškolski odgoj za djecu Rome od temeljne važnosti jer to izrazito poboljšava njihovu jezičnu pripremljenost i spremnost za osnovnu školu. Jezici nacionalnih manjina se ne koriste mnogo u javnosti i kulturnom životu.

Mogućnost da se uči jezik nacionalnih manjina u javnim školama su vrlo oskudne i ograničene. Udžbenici su pisani bosanskim jezikom, učenici „razumiju“ samo slike, nastava se održava na njima teško razumljivom jeziku te većina učenika ne može razumijeti bosanski jezik. Iako je zakonom regulisano uvođenje maternjeg jezika u školi, praksa pokazuje drugo. Uvođenjem romskog jezika u redovni nastavni proces dalo bi olakšavajuće okolnosti učenicima u savladavanju nastave i njenog procesa. Također za dobar uspjeh u školi nužna je dobra tjelesna spremnost i razvijenost djeteta. Normalan razvoj pomaže djetetu da lakše savladava psihičke i tjelesne prepreke. Romska djeca imaju vrlo dobar tjelesni razvoj na razini osnovne i složene motorike. Svako dijete je specifično, tako i u tjelesnom razvoju. Tjelesni razvoj pokazuje koliko je dijete zdravo. Ono je preduvjet ostalih oblika razvoja (društveno-emocionalnoga, kreativnoga, spoznajnoga). Romska djeca, imaju preduvjet za napredak ostalih oblika razvoja. Isto tako, važnu ulogu u tjelesnom razvoju ima i pravilna prehrana. Treba uzeti u obzir da je dio romske djece pothranjeno i nije u mogućnosti redovito se i pravilno hraniti zbog loših materijalnih uvjeta. To povlači za sobom i zaostalost u tjelesnom razvoju. Ako dijete zaostaje u tjelesnom razvoju, zaostat će u spoznajnom i drugim razvojima.

Uvjeti okruženja u kojemu dijete odrasta uključuju fleksibilnost, prilagodbu djetetovim mogućnostima i potrebama. Također, moramo spomenuti i obaveze koje djeca moraju obavljati kao što su briga za mlađe članove porodice, te obaveza zarađivanja za porodicu vežu se za prerano napuštanje i neredovito pohađanja nastave. Najčešće je to sa petnaest godina, a u nekim slučajevima čak i ranije, to je jedan od razloga nastavka okretanja začaranog kruga neobrazovanosti, siromaštva i društvene marginalizacije i isključenosti.

Posebno su ugrožene učenice Romkinje koje se suočavaju s ranom udajom, rađanjem djece i glavnom ulogom u domaćinstvu. U ostvarivanju majčinstva prema romskoj se kulturi vidi kao jedini i najvažniji ženin zadatak. Upravo se iz tog razloga pokušaji promjene uloge žene (obrazovanjem, zaposlenjem i sl) mogu od strane romske zajednice vidjeti kao pokušaji napuštanja romskog identiteta, što može dovesti (osim društvene) i do marginalizacije unutar romske zajednice. Mnogi od njih zbog toga odustaju od školovanja što bitno utječe na njihov dalji život te kvalitetu života.

Napuštanje školovanja nosi za sobom niz drugih problema, Romi ostaju nepismeni, nesocijalizovani, socijalno isključeni, ne mogu da se zaposle, da zarađuju, žive u siromaštvu i lošim uslovima, prinuđeni su da se snalaze na druge načine kako bi se prehranili. Oni često u školama ne mogu postići zadovoljavajuće rezultate u obrazovanju te to utječe na njihovu motivaciju. Samo otvorenom i dobrom komunikacijom roditelja Roma i djeteta, roditelja i ustanove za odgoj i obrazovanje pozitivno utječe na razvoj romskog djeteta, na njegovu motivaciju i nastavak školovanja. Također veoma je bitno roditelje ohrabrvati za važnost i bitnost školovanja romske djece, razvijati pozitivan stav za što pružaju jednu otvorenost nove paradigme odgoja i obrazovanja. Na taj način se postižu promjene i u široj društvenoj zajednici. Nove paradigme uključuju institucionalnu otvorenost, poštovanje prava djeteta, toleranciju, saradnju, upoznavanje s drugim kulturama, uklanjanje predrasuda i stereotipa i socijalnu uključenost. Samo dobra i otvorena komunikacija roditelja Roma i djeteta, roditelja i ustanove za rani odgoj i obrazovanje pozitivno utječe na daljnji razvoj romskog djeteta (tematski roditeljski sastanci, opismenjavanje roditelja, nastavak školovanja). Zajedničkom saradnjom roditelji i odgajatelji pomažu djetetu u stjecanju znanja i vještina kako se nositi s osjećajima i snalaziti u novim situacijama. Roditelji, učitelji i stručni tim škole imaju važnu ulogu u pripremi i prilagodbi djeteta interkulturnom i multikulturalnom okruženju i društvu. U tom kontekstu, savremena slika predstavlja djecu s razvijenim socijalnim kompetencijama i potpuno integriranu u okruženje. Uključuje osjećaj i razumijevanje druge djece i njihove potrebe, bez predrasuda i stereotipa. Stvara se osjećaj empatije što utječe na razvoj vlastitoga identiteta. Takav pristup naglašava novu ulogu porodice i povezanost s ustanovom ranoga odgoja i obrazovanja uz razumijevanje i istraživanje konteksta kulture djeteta.

3. Integracija romske djece u osnovno obrazovanje

Ulazak djeteta u školu velika je prekretnica u njegovu životu. Dijete od najranije dobi uči, razvija se, i to ponajprije u porodičnom okruženju. Kod romskih porodica to je najčešće briga za veliki broj djece i loši stambeni/životni uvjeti. Zbog toga, brigu o djetetu od najranije dobi preuzimaju ustanove za odgoj i obrazovanje. Iako je dobna granica za polazak djeteta u osnovnu školu navršenih šest godina, kod romske djece to nije slučaj. Statistički podaci su pokazali da se oni uključuju puno kasnije u sistem ranog školskog odgoja i obrazovanja (ili se uopće ne uključuju). Uzrok tome treba sagledati u širem kontekstu. Uloga odgoja i obrazovanja u školovanju i integraciji romske djece usko je povezana s uvjetima života, stanovanja, sociokulturnim obilježjima i njihovim društvenim položajem. Problemi života Roma vrlo su složeni (stanovanje, obrazovanje, zdravstvena zaštita, zapošljavanje), što im onemogućava bolji društveni položaj, a potiče asimilaciju. Vrlo važan oblik socijalne integracije romske djece je osnovno školovanje. U savremenim pristupima odgoj i obrazovanje Roma u svijetu, naglasak se stavlja na što raniju i veću uključenost romske djece u sistem ranoga odgoja i obrazovanja. Iako je taj put složen i dug, značajan je za njihovu integraciju u društvo. Osnovno obrazovanje usmjereni je na dijete i njegovu dobrobit. Uključuje razvoj motoričkih vještina, usvajanje higijenskih navika i prehrambenih tjelesnih navika, različite interakcije, samopoštovanje djeteta, samostalnost i razvoj vlastitog identiteta. Omogućuje razvoj ličnog potencijala djeteta pomoću različitih ideja, uključenosti u aktivnosti i projekte, prihvatanje i razumijevanje različitosti, tolerancija, osjećaj pripadnosti, poštivanje pravila grupe, rješavanje sukoba. Osnovno obrazovanje predstavlja značajan period u djetetovu razvoju, djeci omogućuje cjelovit razvoj njegovih kompetencija. Životne okolnosti romske djece utječu na njihov cjelokupni razvoj u osnovnom odgoju i obrazovanju. Romska djeca se često rađaju s manjom porodičnom težinom, a posljedica toga je česta boležljivost. Isto tako, žive u siromaštvu, a roditelji često nisu u mogućnosti dovoljno se brinuti za djecu. Siromaštvo utječe i na emocionalni razvoj djeteta i socijalne kompetencije. Neka romska djeca pokazuju poteškoće u ponašanju, potiskuju emocije, sukobljavaju se s vršnjacima i ne snalaze se u interakciji s drugima. Siromaštvo utječe i na njihova obrazovna postignuća. Roditelji su slabije obrazovani, romska djeca rastu u okruženju gdje nedostaje poticajnih obrazovnih materijala te nemogućnost uključivanja roditelja u igru s djetetom. Romska djeca često dolaze nepripremljena u školu (slabije razvijene kompetencije potrebne za cjelokupni razvoj i vještine). Dostupnost ranog odgoja i obrazovanja može pomoći u smanjenju učinka siromaštva na dijete i omogućiti cjelokupni razvoj potencijala djeteta.

U službenim situacijama (predškola, osnovna škola) komunikacija se odvija na standardnom jeziku koji romska djeca ne znaju dovoljno. Za romsku djecu to znači, prije svega, usvajanje bosanskog jezika kao drugoga jezika, ali i očuvanje vlastitog identiteta. Međutim, oni nailaze na velike probleme u komunikaciji s većinskim stanovništvom. Većina ne govori dobro bosanski jezik što dovodi do problema u govoru i pisanju. „Temeljni cilj školovanja romske djece je osiguranje jednakih šansi, nediskriminacija, desegregacija, suzbijanje društvene marginaliziranosti te poticanje društvene integracije uz poštivanje prava manjina i prava na jednakost“ (Nacionalni program za Rome, 2003., 31).

Kako bi se postigli što bolji rezultati u školovanju romske djece, potrebno je poboljšati životni standard Roma, što ranije i što više njih uključivati u osnovnoškolske programe kako bi se razvile njihove sposobnosti, higijenske i radne navike te bolja socijalizacija i integracija u odgojno-obrazovne ustanove. Vrlo je važno motivirati roditelje i njihovu djecu za što ranije uključivanje u osnovnoškolsko obrazovanje i omogućiti njihovu dostupnost. Potrebno je finansijska sredstva s lokalne razine prebaciti na državnu razinu kako bi se u financiranju postigla regionalna ujednačenost prema svim Romima. Potrebno je prilagoditi kurikulum, uključiti asistente u nastavni proces, omogućiti dodatnu izobrazbu odgojitelja za rad s romskom djecom, omogućiti romskoj djeci produženi boravak, pružiti im mogućnost školovanja na romskom jeziku, osigurati im materijalne uvjete za polazak u osnovnu školu, uključiti ih u dopunsku nastavu, omogućiti im posebnu pomoć pri svladavanju pojedinog predmeta i uključiti ih u pohađanje dodatnih oblika odgoja i obrazovanja. Značajan element u koncipiranju obrazovanja Roma je i odnos i priprema za komunikaciju u multikulturalnom okruženju, što opet podrazumijeva ostvarivanje saradničkih veza u kojima učenici, roditelji, škola, lokalna vlast, znanstvene institucije, nevladine organizacije i romska zajednica dosljedno poštuju ljudska (manjinska) prava i demokratske vrijednosti kao temelj za interkulturni pristup u školi. Obrazovanje romske djece je bitna stavka modernizacije društva koje nudi jednakost, a opet različitost. Integracija romske djece uvažava njihovu tradiciju i kulturu u modernoj zajednici.

Neposredan rad s romskom djecom predškolske i osnovnoškolske dobi dobra je prilika za praćenje procesa učenja djece i omogućuje nam da u tim procesima otkrivamo razvojne resurse. Učitelj i stručni saradnici značajni su čimbenici cjelokupnoga odgoja. U toj se dobi kod romske djece razvija interes za stalno učenje i cjeloživotno obrazovanje. Odgoj je smisleni i planirani put učenja ljudskih prava. Osnovna zadaća učitelja i stručnih suradnika u današnjim školama je poučavanje i učenje o ljudskim pravima bez obzira na nastavni predmet, mjesto održavanja nastavnog procesa ili bez obzira na nastavne situacije. Važno je

odabrati pravilne metode rada sa učenicima kao i oblike rada u kojima će učenici imati aktivnu ulogu. Samo potpunom integracijom i radom na inkluzivnoj kulturi školi može se ostvariti kvalitetan rad sa svim učenicima bez obzira na njihove različitosti. Znanja, vještine, način razmišljanja i vrijednosti koje učenici usvajaju tijekom nastavnog procesa i odrastanja, ne utječu samo na pojedinca, već i na zajednicu u kojoj učenik uči, živi i odrasta. Pripremanje učenika za život i rad u demokratskom društvu važna je zadaća učitelja i stručnih suradnika u školi. Potpuna integracija učenika Roma važna je za kvalitetan odgojno-obrazovni rad i zato je na stručnim saradnicima u školi velik izazov da učenike Rome od početka školovanja motiviraju za učenje i zajednički rad sa svim učenicima u školi. Nastavni proces je život i priprema učenike za svijet odraslih. Znanje i sposobnosti učenici razvijaju vlastitom aktivnošću, radom i uključenošću u zajedničke aktivnosti u školi. Svjesni smo da nije moguće predvidjeti sve okolnosti i moguća događanja koja utječu na stvaralačko, socijalno i humano funkcioniranje škole, ali smo tu da damo svoj maksimum ka boljoj društvenoj zajednici svih nas.

4. Integrativni pristup kvalitetnijem obrazovanju

Razvojem svijesti društva o vrijednosti svakog pojedinca, pojavljuje se integracija. Dugo godina osobe sa poteškoćama u razvoju i manjinske grupe su bile marginalizirane u društvu. Šezdesetih godina prošlog stoljeća javlja se socijalni model integracije. U Bosni i Hercegovini pojam posebna obrazovna potreba se često poistovjećuje sa terminom poteškoće u razvoju. Stigma posebne obrazovne potrebe nije prikladna, jer implicira na etiketu koja se stavlja romskom djetetu i vodi u smanjenih očekivanja. Tu nailazimo na poteškoće koje se odnose na obrazovanje, školsku organizaciju, međusobne odnose, različiti pristup nastavnim planovima i programima, kao i zanemarivanje problema romske djece, kao i na djecu koja imaju poteškoće u razvoju. Nijedno dijete ne uči, niti se razvija na isti način i svakom djetetu je potrebno drugačiji pristup. Integracija se ne odnosi samo na djecu sa posebnim potrebama, već i na one koji su drugačiji ili su diskriminirani. Razlozi mogu biti različiti: pristup etničkoj grupi ili religiji, različita kultura, jezik, boja kože ili socioekonomski status. Danas je pitanje integracije pitanje temeljnih ljudskih prava. Integrativni pristup znači jednak pristup kvalitetnom odgoju i obrazovanju za svu djecu, odnosno na dijete usmjereno, individualizirano poučavanje koje podržava razvoj i učenje svakog djeteta. Integracija promiče razvoj kompetencija za cjeloživotno učenje i sudjelovanje u demokratskom društvu. Integracija u obrazovanju je jednako uvažavanje svih učenika, sudjelovanja učenika u životu škole, a posebno vezano za kulturu, kroz programiranje i realizaciju kurikuluma, promicanja školske zajednice i smanjenje stope marginalizacije. Sudjelovanje znači učenje s drugima i saradnju u iskustvima zajedničkog učenja. Ono zahtijeva aktivno angažiranje u učenju i iznošenje ličnog doživljaja obrazovanja. Uz to, sudjelovanje podrazumijeva da se svaki učenik primjećuje, prihvata i uvažava onakav kakav jeste. Kako bi se postigla integracija romske populacije u većinsku zajednicu potrebno je prvo suzbiti negativne stereotipe o romskoj zajednici te temeljiti upoznavati njihovu prošlost, kulturu, svakodnevnicu i jezik te se odnositi prema njima kao prema ravnopravnim članovima u društvu. Potrebno je naglasiti da je pogrešno promatrati romsku populaciju kao marginalnu skupinu sa svim već ustaljenim predrasudama i stereotipima prema njoj, već se romska populacija treba promatrati kao narod koji ima svoju historiju, zanimljivu kulturu, specifična obilježja i vlastiti identitet te ih kao takve treba prihvati. Trebamo biti svjesni da svi vrijedimo jednako.

Djeca i mladi se odgajaju se stjecanjem potrebnih znanja i sposobnosti, ali i usavršavanjem smisla za vrijednost i vrijednosno doživljavanje. Odgoj je zapravo vrijednosno usmjeravanje u kojoj čovjek raste. Obzirom na to da se dijete razvija i uči u svakome trenutku svoga života, ključno je da odrasle osobe potiču i podupiru dječje aktivno sudjelovanje u tom procesu u svim situacijama, pa tako i u procesu saradnje porodici i odgojno-obrazovne ustanove, a to podrazumijeva zadovoljavanje nekoliko osnovnih pretpostavki: a) davanje glasa djetetu te uvažavanje njegova mišljenja b) slušanje djeteta i njegovo aktivno uključivanje u sve etape nastavnog procesa c) davanje prilike djetetu da aktivno sudjeluje i daje svoj doprinos u zajedničkim aktivnostima roditelja i odgojno-obrazovnih djelatnika, poput informiranja, savjetovanja, učenja, dogovaranja i druženja d) davanje prilike djetetu da u skladu sa svojom dobi i zrelošću odlučuje zajedno s odraslima o pitanjima koja ga se tiču. Sve navedene osnovne pretpostavke mogu biti na adekvatan način zadovoljene kada roditelji i škola nisu dvije neprijateljske skupine, nego obrnuto, saradničke. Ukoliko žele postignuti cilj dobro odgojiti mladog čovjeka, moraju komunicirati, izgraditi partnerske odnose i razraditi metodiku odgojnih postupaka jer će samo na taj način odgojni proces djeteta biti neupitan i učinkovit, na opće zadovoljstvo djeteta, ali i roditelja te škole. Učitelj ne može izaći u susret potrebama pojedinog učenika ukoliko ne poznaje porodičnu situaciju, a roditelj ne može pomoći svojem djetetu ukoliko ne zna što se u školi radi i što se od učenika očekuje. Samo takav odnos integracijske kulture škole ogleda se u odnosu među sudionicima odgojno-obrazovnog procesa, otvorenosti škole prema okruženju u kojem djeluje, programima koji se ostvaruju u školi, mogućnostima izbornosti projekata i programa koji doprinose razvoju cjelokupne ličnosti učenika te inovativnim rješenjima koji doprinose prepoznatljivošću škole. Bogatstvo svake škole su učenici i različitosti koje posjeduju. Zajedničkim radom svih zaposlenika škole i potpunim uključivanjem učenika u ostvarivanje školskog kurikuluma stvara se prepoznatljiva kultura škole. Jedino uz prihvatanje, razumijevanje i toleranciju drugih moguće je međusobno prenošenje i razmjena kulture, iskustava i znanja. Isto tako potrebno je uvažavanjem različitosti osvjećivati i razbijati negativne predrasude i stereotipe. Upoznavanje Roma i njihova načina života pridonijet će brisanju stereotipa i predrasuda te boljem suživotu dvije zajednice te razvoju tolerancije i uvažavanja.

IV SOCIJALNI RAD U ODGOJNO OBRAZOVNIM INSTITUCIJAMA

1. Uloga i značaj socijalnog radnika u osnovnim školama

Da bi se mogli fokusirati na ulogu, zadatke i principe socijalnog rada, potrebno je definirati šta je socijalni rad. Na glavnoj skupštini IASSW (International Association of Schools of Social Work) 2014. usvojena je globalna definicija socijalnog rada koja je predložena od strane IFSC (International Federation of Social Workers) koja glasi: „Socijalni rad je praktično zasnovana profesija i akademska disciplina koja promovira socijalnu promjenu i razvoj, socijalnu koheziju, osnaživanje i oslobađanje ljudi. Principi socijalne pravde, ljudskih prava, kolektivne odgovornosti i poštovanja različitosti su centralni za socijalni rad. Poduprt teorijama socijalnog rada, socijalnih znanosti, humanističkih i autohtonih znanja, socijalni rad uključuje ljude i strukture kako bi prevazišli životne izazove i poboljšali blagostanje.“, Definicija socijalnog rada koja je odobrena i usvojena od strane skupštine Međunarodnog saveza socijalnih radnika (IFSW, 2014) (Šadić, 2014:88). „Socijalni rad kao profesija nastao je iz humanih i demokratskih principa, a njegova primarna zadaća bila je pomoći najugroženijim kategorijama, siromašnim, nezaštićenim, nezaposlenim, pojedinim ugroženim kategorijama kao što su djeca, stari, žene, osobe sa onesposobljenjem i druge ranjive kategorije“ (Šadić, 2014:88).

Uvođenje socijalnog radnika u obrazovanje, odnosno u obrazovnu instituciju je omogućeno na osnovu Zakona o specijalnim školama iz 1965. godine gdje je predviđeno zapošljavanje socijalnog radnika u vaspitnom – obrazovnom radu. A na osnovu odredaba Zakona o osnovnoj školi iz 1965. Uvodi se odredba o socijalnoj djelatnosti škole, gdje se otvara mogućnost za uvođenje socijalnog radnika u redovni sistem obrazovanja.

Uloga socijalnog radnika je multidisciplinarna i odnosi se na pružanje pomoći pojedincima u savladavanju socijalnih poteškoća. Poteškoće mogu biti razne, bilo da se radi o porodici, zdravstvenim problemima, siromaštvu, nezaposlenosti, devijantnom ponašanju socijalni radnik pruža pomoći porodici u savjetodavnom radu. „Socijalni radnik prema pedagoškim standardima ima radne, koncepcijske-programske zadatke koji se odnose na:

- Programiranje, ostvarivanje i analizu socijalnog rada;
- Rad u timu sa pedagoško-psihološkom službom i razrednicima/voditeljima;
- Saradnja sa porodicom, starateljima-na terenu;

- Saradnja sa institucijama, sa centrom za socijalni rad (smještaj, starateljstvo, sudske odluke, materijalne beneficije) sa komisijom za kategorizaciju,
- Vođenje socijalnog kartona učenika u okviru pedagoškog kartona,
- Stručno usavršavanje.“

Da bi socijalni radnici mogli kvalitetno odgovoriti zahtjevima koji se stavlju pred njih, potrebno je da posjeduju određene znanja i vještine, kako bi mogli pružiti usluge pojedincu i porodici i na taj način zajedničkim naporima pronaći rješenje. Socijalni radnici pored vještina, trebaju posjedovati i sposobnost razumijevanja socijalne situacije u društvu, kao i posjedovanje znanja o ljudskom ponašanju, njegovom razvoju i razvoju samih ljudskih odnosa, kako bi kvalitetnije pristupili rješavanju problema. Socijalni radnik u školi je dio velikog stručnog tima i sarađuje sa psiholozima, pedagozima, defektolozima, direktorom škole u cilju identifikacije djetetovih potreba. Od velikog značaja je i sama saradnja među članovima tima, koja pridonosi kvalitetnijem rješavanju problema. Povezanost tima može predstavljati i oblik saradnje, koja predstavlja uspješnost tima. Saradnja koja kruži među timom odnosi koji su veoma važni i pridonose uspješnost tima, uz kreativan rad i komunikaciju na najvišoj razini. Otvorena komunikacija pridonosi uspješnost tima prilikom rješavanja problema. Socijalni radnik sarađuju sa stručnim timom kroz razne faze djelovanja, što dodatno pospješuje aspekte njihovog odnosa. Uz saradnju tima kroz fazu incijativnog djelovanja, pokušava se odgovoriti na pitanje u kojima je potrebno prepoznati poteškoće sa kojima se suočavaju učenici i metode koje će pospješiti inkluzivnu praksu i politiku škole.

Škola je poslije porodice najvažnije mjesto u procesu odgajanja i vaspitanja djeteta. I u tom procesu vaspitanja, odgajanja suočava se s izazovima u pružanju potrebne podrške učenicima, roditeljima u sprječavanju njihove prepreke, koji otežavaju uspješan odgojno-obrazovni i socijalizacijski proces njihovih učenika. Osnovna uloga socijalnog radnika u školi je: ujedinjavanje ciljeva i napora učitelja, roditelja i učenika. U svakoj školi uloga socijalnog radnika se formira u dogовору sa direktorom i učiteljima te škole. Da bi se to dogodilo školski socijalni radnik treba: imati viziju mogućeg, imati instrumente za analizu situacije, biti vješt u pregovaranjima i koordinirati intervencije koje se odvijaju unutar škole. Uloga socijalnog radnika je zahtjevna i složena i ne ovisi samo od pojedinca, nego i od brojnih faktora koji se odnose na osobu kojoj je potrebna pomoć i procjena njenog stanja. Danas u Bosni i Hercegovini imamo mali broj socijalnih radnika u školama i s obzirom na razvoj društva to je neprimjereno. Iako je Zakonom osnovnom i srednjem obrazovanju FBiH nalaže veći broj socijalnih radnika u školama, to se ne primjenjuje u potpunosti. Prema Zakonu o osnovnom odgoju i obrazovanju BPK-a Goražde svaka škola bi trebala imati socijalnog radnika „Za

praćenje, analiziranje i unapređivanje saradnje sa porodicom, društvenom sredinom, institucijama i pedagoško-psihološkom službom, u svrhu preventivnog djelovanja škola ima socijalnog radnika.“ Međutim zbog teške ekonomске i političke situacije u Bosni i Hercegovini, to još uvijek nije tako, zapravo u vrlo malom broju škola rade i socijalni radnici. Mandić je 70-tih godina prošlog stoljeća naveo područja u kojima djeluje socijalni radnik u školama u saradnji sa psihologom i pedagogom škole. Prema Mandiću (2007), primarna uloga socijalnih radnika u školi je analiziranjem socijalne problematike sredine, porodice i škole, te procjenjivanja stupnja utjecaja socijalnih radnika na učenju i ponašanju djece. Uloga socijalnih radnika je da predlaže mјere za rješavanje pitanja vezanih uz porodicu i njihovu djecu, koja spadaju u kategoriju socijalno ugrožene populacije. Socijalni radnik trebalo bi da rješavaju socijalne probleme učenika koji pohađaju nastavu i brinu o njihovom ponovnom uključivanju u kolektiv, u slučaju da su imali poteškoće u ponašanju. Često učenici izostaju sa nastave i ne udovoljavaju svojim školskim obavezama, pa je intervencija socijalnog radnika u takvim slučajevima potrebna, uz proučavanje i rješavanje problema. Socijalni radnik kao dio stručnog tima, te pomaže u prevladavanju teškoća u kojima se dijete nalazi.

2. Cilj i zadaci socijalnog rada u odgojno obrazovnim ustanovama

Ključni cilj rada školskog socijalnog radnika je da poboljša obrazovno, odgojnu i psihosocijalnu situaciju učenika. "Cilj socijalnog rada i socijalne djelatnosti škole jeste u tome da se organizirano priđe rješavanju takvih socijalnih pitanja i problema od kojih zavisi normalno odvijanje nastave" (Dervišbegović, 2001:457) Socijalni radnici djelovanjem u školi mogu procijeniti, prevenirati, pravovremeno reagirati i pomoći učenicima sa socijalnim problemima kako bi postigli rezultate u skladu sa svojim sposobnostima. „Zadatke socijalnog radnika klasificiraju u sljedeće kategorije: odnosi sa djecom i porodicama i usluge djeci i porodicama, odnosi s nastavnicima i školskim osobljem i usluge nastavnicima i školskom osoblju, službe ili usluge ostalom školskom osoblju, usluge zajednici, administrativni i ostali stručni poslovi.“ Constable i sarad. (2006). „Gavrilović i Janjetović-Šućur (2016) su prepoznale oblasti školskog socijalnog rada kroz konsultacije i timski rad sa stručnjacima u školskom sistemu, stručni rad sa djecom i porodicama - individualni, grupni i porodični modeli, te pružanje podrške razvojnim programima škole. Tako se može zaključiti da je socijalni rad u školi specijalizirana djelatnost usmjeren na pomaganje učenicima u postizanju zadovoljavajućeg školskog uspjeha, koordinaciju škole - porodice - lokalne zajednice radi postizanja školskog uspjeha djeteta, uključivanje svih aktivnosti koje su usmjerene ka rješavanju konflikata između učenika, roditelja i nastavnika u školi, te podsticanje nastavnika i učenika da postignu uspjeh u okviru zajedničkog nastojanja za što boljim razvojem života škole“ (Gavrilović i Janjetović-Šućur 2016).

„Dervišbegović (2001) ističe da je u realizaciji zadataka socijalnog rada i socijalne djelatnosti škole najbolji put izrada programa socijalne zaštite i socijalne djelatnosti škole. Prema njegovom mišljenju program treba da se zasniva na proučavanju i praćenju uslova života i rada učenika u porodici kako bi se zaštitili učenici: iz materijalno i socijalno ugroženih porodica (nezaposleni roditelji, porodice sa niskim mjesecnim primanjima, porodice sa više djece, porodice sa teškim stambenim prilikama), učenici iz zdravstveno ugroženih porodica, učenici iz porodica sa asocijalnim ponašanjem (alkoholizam roditelja, kriminal, prostitucija, skitničenje, prosjačenje...), učenici iz deficijentnih porodica (djeca iz razvedenih brakova, porodice u kojima je jedan od roditelja umro ili poginuo, koje je jedan od roditelja napustio i sl.), učenici koji su uslijed progona i genocida ostali bez roditelja (škola o ovim učenicima treba da vodi posebnu brigu), pomoći djeci učenicima sa psihosocijalnim teškoćama i

traumama kao posljedicom preživjelih trauma u ratu, zaštita učenika iz porodica čiji je razvoj ometen porodičnim prilikama. Dervišbegović smatra da program treba uključivati pomoć učenicima koji postižu slab školski uspjeh kroz organiziranje dopunske nastave, a za učenike koji postižu natprosječne rezultate potrebno je organizirati dodatnu nastavu. Posebno se trebaju nastojati zaštiti učenici sa razvojnom ometenošću i učenici devijantnog ponašanja (vaspitno zanemarena i vaspitno zapuštena djeca).“ Škola je mjesto gdje se često ispoljavaju razni problemi učenika, ona kao odgojno - obrazovna institucija treba da učestvuje u otkrivanju, te potiče za daljnju inicijativu rješavanja problema koji neposredno ometaju odgojno - obrazovni proces. Upravo se tu javila potreba za djelovanjem socijalnog radnika kao profesionalca koji može da stručno i sistematski radi na otkrivanju i praćenju socijalnih problema učenika.

3. Uloga socijalnog radnik u integraciji romske djece u obrazovnom sistemu

Uklanjanje barijera u obrazovanju romske djece zahtjeva sistemski i plansko rješavanje te koordinirane akcije svih segmenata društva koji se bave obrazovanjem i položajem Roma i Romkinja. Bosna i Hercegovina je donijela brojne strateške dokumente i akcijske planove kojima je cilj upravo pomoći u sistemskom rješavanju različitih problema sa kojima se Romi suočavaju. Da bi donijete odluke primijenile, nužno je ulagati veća materijalna sredstva u obrazovanje Roma i poboljšanje njihovog materijalnog položaja. Posebnu pozornost treba usmjeriti na poštivanje zakona o obveznom osnovnovo školskom obrazovanju. Neophodno je na svim razinama vlasti organizirati permanentne aktivnosti čiji cilj će biti osvještavanje pripadnika romske zajednice o značaju obrazovanja na svim razinama, posebno osnovnoškolskom. S obzirom da prepreke u školovanju romske djece i mladih često dolaze upravo od roditelja, posebno treba motivirati roditelje za obrazovanje djece, naročito djevojčica, i ukazati im na zakonsku obavezu o osnovnom obrazovanju djece. Neophodno je sistemski raditi na podizanju svijesti o značaju obrazovanja u romskoj zajednici, kao i unapređivanju odgojnih kompetencija roditelja kao oslonaca za uspješnije obrazovanje njihove djece. Posebno treba voditi računa o zastupljenosti djevojčica, jer one su često žrtve ugovorenih brakova zbog čega napuštaju obrazovanje. Lokalna sredina treba uvesti afirmativne mjere za školovanje Roma u vidu osiguravanja posla i veće aktivnosti u javnom životu, čime će se pozitivno utjecati na romsku zajednicu i njene stavove prema obrazovanju. Važno je osnažiti romske roditelje (kroz zapošljavanje, dodatne edukacije i sl.) kako bi se mogli lakše i adekvatnije uključiti u pružanje potpore svojoj djeci tokom obrazovanja. To podrazumijeva uvođenje afirmativnih mjer u zapošljavanju romskih roditelja (prednost pri

zapošljavanju i obukama dati roditeljima koji imaju djecu školskog uzrasta i sl.). Tokom školovanja djeci treba osigurati besplatne udžbenike, materijal za rad, užinu, produženi boravak i školski prevoz od škole do kuće i obratno. Bitna stavka u poboljšanju položaja romske djece su aktivnosti u cilju povećanja senzibilizacije romskog stanovništva za potrebe i probleme Roma i razbijanju predrasuda o romskoj populaciji. Važno je razviti i realizirati modele inkluzije romske djece u obrazovanju, također i uvažavajući specifičnosti lokalne zajednice i specifičnosti kapacitete romske djece za pohađanje redovne nastave.

Dva osnovna kriterija kojih se treba pridržavati jesu: prevencija i suzbijanje segregacije romske djece u obrazovanju i izbjegavanje izlaganja djece neugodnim iskustvima vezanim uz školu i druge obrazovne institucije (u slučajevima uključivanja djece koja nisu pripremljena za praćenje redovne nastave). Da bi romska djeca obrazovnu sredinu doživljavala kao svoju, neophodno je da nastavni programi i aktivnosti reprezentiraju njihov kulturni milje. Treba provesti kurikularne reforme koje podrazumijevaju da se u nastavu književnosti, historiji i umjetnosti unesu elementi koji reprezentiraju romsku kulturu i tradiciju. U udžbenike treba uvesti sadržaje koji govore o romskoj kulturi i historiji. Problem integracije obrazovanja Roma je višeslojan i duboko ukorijenjen, tako da se pomoću njegovom rješavanju mogu očekivati jedino kao rezultat sistemskog djelovanja svih nadležnih institucija i zainteresiranih aktera.

V REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Analiza dobivenih podataka

Istraživanje „Socijalni rad i integracija romske djece u osnovnoškolskom obrazovanju“ provedeno je u periodu od marta do aprila na području BPK-Goražde, u jedinoj osnovnoj školi „JU OŠ Husein ef. Đozo“ na ovom području gdje djeca romske nacionalnosti pohađaju nastavni plan i proces što je razlog odabira ove osnovne škole. Istraživanje je kvalitativno uz primjenu polustrukturiranog intervjeta sa roditeljima djece romske nacionalnosti, nastavnicima i stručnim saradnicima koji su zaposleni u ovoj osnovnoj školi.

Istraživanje je osmišljeno i provedeno tako da u potpunosti prati potrebe argumentiranja hipoteza postavljenih u metodološkom segmentu ovog rada. Za potrebe ovog istraživanja obavljen je intervju sa ukupno 20 ispitanika, gdje su ispitanici grupisani u dvije grupe. Prvu grupu čine nastavnici i stručni saradnici, dok drugu čine roditelji djece romske nacionalnosti.

Pitanja za intervju su bila prilagođena svakoj grupi tako da se prilikom analize može napraviti komparacija. Uzorak nastavnika je ciljan, jer ovi nastavnici predaju djeci romske nacionalnosti. Stručni saradnici su također odabrani ciljanim putem, jer svaka škola ima samo jednog pedagoga, defektologa, direktora, asistenta u nastavi i socijalnog radnika.

Rezultati istraživanja će u okviru ove cjeline biti prikazani na način da se kombinuju rezultati prikupljeni intervjuom. Na ovaj način će biti jasnije prikazan i bolje vidljiv podatak o integraciji djece romske nacionalnosti u sistem obrazovanja, kao i vidljivije i jasnije prikazane glavne prepreke koje su identificirane na tom putu.

5.1. Sociodemografska obilježja

Tabela 1. Sociodemografska obilježja

Broj ispitanika	Nastavnici	Stručni saradnici	Roditelji djece romske nacionalnosti
20	11	5	4
Godine rada u obrazovanju	13, 20, 13, 22 8, 20, 23, 27 8, 24, 23	27, 17, 16, 5, 1	—
Razred kojem predajete	I razred - 6 nastavnika II razred - 2 nastavnika III razred - 2 nastavnika IV razred - 1 nastavnik	—	—
Brojno stanje djece u odjeljenju	Svi ispitanici imaju 1 dijete romske nacionalnosti	—	—
Godine rada sa djecom romske nacionalnosti	1 godina - 7 nastavnika 2 godine - 2 nastavnika 3 godine - 1 nastavnik 4 godine - 1 nastavnik	4 godine - Direktor 4 godine - Pedagog 4 godine - Defektolog 4 godine - Ass.u nastavi 1 godinu - Socijalni radnik	—

Prvi dio istraživanja odnosio se na sociodemografska obilježja s naglaskom na godine rada ispitanika, te njihove godine uključenosti u rad sa djecom romske nacionalnosti. Iz dobivenih podataka možemo zaključiti da u radu sa djecom romske nacionalnosti rade nastavnici i stručni saradnici koji imaju višegodišnje radno iskustvo. Od ukupno 20 ispitanika na poslovima nastavnika sa djecom romske nacionalnosti radi jedanaest nastavnika razredne

nastave. Svi nastavnici u odjeljenju imaju po jedno dijete romske nacionalnosti, što je veoma značajno za rad i napredak djece romske nacionalnosti, isto tako obostrane su dobiti kako za većinsko stanovništvo tako i za rome. Od ukupno jedanaest nastavnika razredne nastave, šest nastavnika predaje prvom razredu, dok drugom razredu predaje jedan nastavnik, trećem razredu dva nastavnika i četvrtom razredu jedan nastavnik razredne nastave.

Tabela 2. Sociodemografska obilježja- roditelja

Roditelji	Rezultati
Koliko imate godina?	44; 38; 28; 21
Da li ste zaposleni ?	Niko od ispitanika nije zaposlen
Imate li ikakva primanja?	Dječji doplatak tri porodice, jedna porodica bez primanja
Koliko članova živi u domaćinstvu?	I porodica - dvanaest članova, II porodica - deset članova, III porodica - deset članova IV porodica - sedam članova.
Kakvi su stambenim uslovi u kojima živite ?	Svi ispitanici žive u alternativnom smještaju.
Imate li Vi i Vaša djeca zdravstveno osiguranje ?	Svi ispitanici imaju zdravstveno osiguranje
Da li ste pohađali školu, koji stepen obrazovanja imate?	Niko od ispitanika nije pohađao školu.
Koliko djece imate? Od toga koliko ide u školu?	I porodica - 12 djece od toga 3 djece ide u školu II porodica - 4 djece od toga 3 djece ide u školu III porodica - 5 djece od toga 2 djece ide u školu IV porodica - 8 djece od toga 3 djece ide u školu
Jesu li sva djeca na vrijeme upisana u školu ?	Sva djeca su upisana na vrijeme u školu osim jedne djevojčice. U prvi razred je upisana sa 12 godina.

Drugi dio tabele koji se odnosi na sociodemografska obilježja roditelja djece romske nacionalnosti, sa naglaskom na zaposlenost, novčana primanja, stambene prilike, brojno stanje djece, obrazovni status roditelja i zdravstveno osiguranje. U ovom intervju su učestvovali četiri porodice, tačnije četiri majke sa kojima sam obavila intervju. Niko od ove četiri porodice nije zaposlen. Najčešći oblik prihoda romskog stanovništva jest novčana pomoć Centra za socijalni rad, što je i u ovom istraživanju slučaj. Prema tome, romsko stanovništvo gotovo u potpunosti živi od neke vrste socijalnih primanja. U ovom slučaju to je dječji doplatak koji je jedini izvor primanja za ove tri porodice, osim jedne porodice koja nema nikakva stalna primanja. Iznos doplatka je 140 KM koje primaju dvije porodice i jedna porodica koja prima dječji doplatak u iznosu od 29 KM. Zbog većeg broja djece u porodicama ova suma primanja višestruko nadmašuje prosječan lični dohodak, što nije dovoljno da bi se zaštitile ove porodice od siromaštva. Preživljavanje od socijalne pomoći postao je način života i dio tradicije ovih porodica. Jedna od čestih predrasuda o romskom stanovništvu jest sakupljanjem sekundarnih sirovina. Iako je njihovo naselje smješteno u ruralnom okruženju dvije porodice se bave skupljanjem sekundarnim sirovinama van mjesta boravka, i time ostvaruju dodatne prihode za svoje domaćinstvo. Od ostalih vrsta prihoda također, moramo spomenuti još i prošnju. Još uvijek među ovim porodicama prisutna je prošnja. Ono što je karakteristika ovakvog načina privređivanja jest da u njemu sudjeluju isključivo žene i ponekad uz njih vlastita djeca. Muškarci iz ove četiri porodice ne sudjeluju u prošnji.

Što se tiče stambenih prilika ovih porodica sve porodice žive u alternativnom smještaju koji je udaljen od centra grada, tačnije tri ipo kilometra. Općinske vlasti su pomogle u rješavanju teških uvjeta življenja i obezbjedile kvalitetnije stambeno rješenje. Roditelji ispitanici su zadovoljni stambenim smještajem, ali navode da tu nedostaje mnogo stvari kao što su mašina za veš, ormar, namještaj i mnogo toga. Osiguravanje adekvatnih stambenih uvjeta od velike je važnosti kako za djecu tako i za roditelje koja trebaju sigurno i zdravo okruženje. Pa se postavlja pitanje koliko mogu biti adekvatni uslovi obzirom na brojno stanje domaćinstva, a veoma malu kvadraturu stana?! Što se tiče brojnog stanja u jednoj porodici živi dvanaest članova, dok u dvije porodice živi desetero članova, a u najmlađoj porodici živi sedam članova domaćinstva. Iz brojnog stanja domaćinstva možemo zaključiti da je vrlo visoka rodnost i da je to jedno od tradicijskih naslijeđe romskih zajednica. Ovdje je prvenstveno riječ o vrlo ranom stupanju u brak i osnivanju porodice. Sve majke iz istraživanja su vrlo rano stupile u brak i osnovale porodicu, pogotovo najmlađa ispitanica koja je sa 12 godina stupila u brak i koja dosad sa dvadeset godina ima petero djece.

Kada je riječ o zdravstvenom osiguranju svi ispitanici imaju zdravstveno osiguranje kao i njihova djeca. Olakšavajuća je okolnost imati zdravstvenu zaštitu imati pristup liječenju za

sebe i svoju djecu. Kvaliteta životnih uvjeta i razina zdravstvene zaštite jedan su od glavnih uslova života svakog pojedinca. Način i kvaliteta života uveliko ovisi i od obrazovanja. Niko od ispitanika nije pohađao školu niti je imao uslove za isto. Formalno obrazovanje je u potpunosti izostavljeno kod ovih porodica. Što utiče na mnoštvo prepreka, a ponajviše na podršci i pomoći njihovoj djeci u učenju. Nedostatak vremena, nedostatak znanja o važnosti i bitnosti obrazovanja, preopterećenost kućanskim poslovima samo su neki od činjenica ujedno i dokaz kako se nejednakost o obrazovanju neprekinuto reproducira iz generacije u generaciju. Obzirom na broj upisane djece romske nacionalnosti koje pohađaju školu iz priloženog možemo zaključiti da svijest roditelja o bitnosti i važnosti obrazovanja ipak mijenja, iako relativno mlade porodice uspješno su na vrijeme izvršile upis djece u prvi razred. Od ukupno dvadeset devetero djece koje imaju ove porodice dvanaestero djece ide u školu. Sva djeca su na vrijeme upisana u školu osim jedne djevojčice koja je u školu krenula sa dvanaest godina i uspješno polagala razliku predmeta i time prešla u naredni razred.

5.2. Realizacija nastavnog plana i programa

Tabela 3. Redovno pohađanje nastave

Redovno pohađanje nastave	Redovan na nastavi	Nije redovan na nastavi
Nastavnici	3 - redovno na nastavi	8 - nije redovno na nastavi
Stručni saradnici	_____	Jednoglasan odgovor da djeca ne pohađaju redovno nastavni plan i proces

Drugi dio istraživanja odnosi se na realizaciju nastavnog plana i programa. Posebno smo pažnju posvetili na redovno pohađanje nastave, realizaciju dodatne i dopunske nastave, donošenje redovno udžbenike i nastavni materijal na nastavu, te ispitali da li za uspješniji psihofizički razvoj učenika Roma bolje u mješovitim ili posebnim razrednim odjeljenjima ?

Na pitanja su odgovorili svi stručni saradnici i nastavnici. Većina ispitanika je rekla da djeca ne pohađaju nastavni plan i proces, tačnije osam ispitanika je reklo da djeca ne pohađaju redovno nastavu, kod dva nastavnika djeca redovno pohađaju nastavu, a jedan nastavnik

navodi da dijete ne pohađa nastavu zbog bolesti. Odgovor stručnih saradnika je bio jednoglasan, „djeca romske nacionalnosti ne pohađaju redovno nastavni plan i proces“. Kako iz daljeg razgovora saznajemo od nastavnika i stručnih saradnika da je najveći razlog njihovog nedolaska u školu udaljenost škole od kuće. Nastavnica 1. „Smatram da je glavni razlog nedolaska u školu udaljenost škole od kuće, mislim da je u pitanju i do tri ipo kilometra. Djeca nekad pješače, a nekad ih roditelji dovezu. Kada je lošije vrijeme i zima često se zna desiti da zakasne na prvi čas ili da prespavaju.“ Stručni saradnik 1. „Djeca često izostaju sa nastave, nekad su ti razlozi iz opravdanih razloga, dok je nekad u pitanju nemar roditelja.“ Stručni saradnik 2. „Smatram da bi djeca bila redovnija na nastavi kada bi imali obezbjeđen školski prevoz, i time bi bila olakšavajuća okolnost za roditelje kao i za djecu“. Kao što možemo vidjeti iz dobivenih podataka djeca naprave veliki broj izostanaka zbog udaljenosti škole od kuće i obratno, to je jedna od glavnih prepreka zašto djeca nisu redovna na nastavi. Pored svih navedenih prepreka nedolaska na nastavu jedna nastavnica je navela i brigu o mlađim ukućanima. Nastavnica 2. „...moram spomenuti i brigu o mlađem bratu kojeg su nedavno dobili, djevojčica često ostaje kući kako bi se brinula o njemu.“ Briga o članovima porodice često je razlog pretjerane okupiranost romskih roditelja poslom van kuće, u želji da pridonese za svoj dom i podmiriti osnovne životne troškove. Pribavljanje novca za porodicu iz dana u dan ostavlja jedinu mogućnost, a to je da djece koja su najstarija ostaju sa najmlađim članom porodice na čuvanje. Škola u tom slučaju roditeljima dolazi u drugi plan, borba za preživljavanje višečlanih porodica je njihov primarni cilj. Sistemski rješavanje ovog pitanja bio bi olakšavajuća okolnost za porodice romske nacionalnosti, a najviše za budućnost djece koja žele da pohađaju nastavni plan i proces.

Tabela 4. Realizacija dodatne i dopunske nastave

Nastavnici	Rezultati
Realizuje dodatnu i dopunsku	7 nastavnika realizuje dodatnu i dopunsku nastavu.
Ne realizuje ni dodatnu ni dopunsku	4 nastavnika po potrebi realizuje dodatnu i dopunsku nastavu.
Predmeti realizacije	Bosanski jezik i književnost i Matematika

Drugi dio koji se odnosi na realizaciju nastavnog plana i programa, te obuhvata realizaciju dodatne i dopunske nastave kao i predmeta realizacije. Što se tiče realizacije dodatne i dopunske nastave u ovoj školi sedam nastavnika realizuje dodatnu i dopunsku nastavu, dok četiri nastavnika realizuju dodatnu i dopunsku nastavu samo po potrebi. Uloga nastavnika u individualnom radu sa djecom je od podržavajućeg pristupa učenicima, bilo da se radi kroz motiviranje i poticanje na rad, uključivanjem u različite aktivnosti, dopunsku ili dodatnu nastavu koja je često potrebna romskoj djeci kako bi uspješno savladali sve obrazovne zadaće ali isto tako i stvoriti pozitivnu klimu prihvaćanja i dobrodošlice učenika. Nastavnica 3. „U toku nastave sa njim radim individualno, kad vidim da ima potrebe da ostane na dodatnoj nastavi i kad mu ne predstavlja problem da ostaje realizujem, i to iz bosanskog jezika i književnosti i matematike.“ Nastavnik 4. „Romi savladavaju nastavni plan i program, ali im treba puno duže vremena da savladaju neka gradiva, da su redovniji na dopunskoj i dodatnoj nastavi mislim da bi to bilo od velikog značaja. “ Važno je omogućavati situacije u kojima se učenik može osjećati uspješno, a rad na dodatnoj ili dopunskoj nastavi bi dao osjećaj uspješnosti, važnosti i prihvaćenosti. Stručni saradnici u realizaciji dodatne i dopunske nastave mogu biti od velike koristi, naime oni ne bi trebali samo asistirati u rješavanju nastalih problema s roditeljima, već bi trebalo poduzeti proaktivnu ulogu u organizaciji vlastitih radionica kako za djecu tako za učitelje i roditelje ili organizovali izvannastavne aktivnosti poput izleta u prirodi i slično. Time bi potakli i roditelje i djecu na važnost i bitnost dodatne i dopunske nastave.

Tabela 5. Donošenje redovno udžbenika i nastavnog materijala na nastavu

Donose li redovno udžbenike i nastavni materijal na nastavu ?	Rezultati
Donose udžbenike i nastavni materijal	Sedam nastavnika je reklo da djeca ne donose nastavni materijal, dok udžbenike redovno donose.
Ne donose udžbenike i nastavni materijal	Četiri nastavnika kažu da djeca ne donose ni udžbenike ni nastavni materijal.

Treći dio tabele odnosi se na redovno donošenje udžbenika i nastavnog materijala. Nastavni udžbenici i materijal su glavni mehanizmi praćenja i savladavanje nastavnog plana i procesa.

Bez udžbenika nema znanja, a bez pribora nema rada. Većina ispitanika nastavnika tačnije njih sedam je reklo da djeca ne donose nastavni materijal, dok udžbenike redovno donose. Ostala četiri ispitanika kažu da djeca ne donose ni udžbenike ni nastavni materijal. Nastavnici su primijetili da su djeca nemarna prema nošenju pribora iako su udžbenici obezbjeđeni od strane škole, a nastavni pribor i materijal obezbjeđeni od strane nevladinih organizacija. Uslovi u kojima žive, udaljenost od škole, zanemarenost jedan su od glavnih razloga zašto učenici ne donose redovno nastavni materijal na nastavu. Kroz razgovor sa nastavnicima i stručnim saradnicima ovo nije samo problem sa romskom djecom nego globalno. Nastavnik 5. „Iako još nisu prešli u predmetnu nastavu zna se desiti da zaborave udžbenike, različite okolnosti utječu na to. Kada se desi da zaborave udžbenik uvijek posude od drug iz klupe ili ako je u pitanju nastavni materijal.“ Nastavnica 2. „Rijetko se desi da zaboravi, a i kad zaboravi zadaću mu napišem na papir, a od druga posudi udžbenike za taj dan.“ Susretljivost i darežljivost drugova u razredu se može potvrditi i kroz ovaj primjer. Zbog nedonošenja udžbenika i nastavnog materijala učenicima otežava praćenje i svladavanje nastavnih sadržaja, što otežava rad i napredak u nastavnom procesu.

Tabela 6. Mješovita ili posebna razredna odjeljenja

Za uspješniji psihički i fizički razvoj učenika Roma da li bi bilo bolje da su u mješovitim ili posebnim razrednim odjeljenjima?	Rezultati
Nastavnici	Jednoglasan odgovor nastavnika da je za psihofizički razvoj djeteta bolja mješovita odjeljenja.
Stručni saradnici	Jednoglasan odgovor stručnih saradnika da je za psihofizički razvoj djeteta bolje mješovita odjeljenja.

Četvrti dio tabela odnosi se na uspješan psihofizički razvoj učenika, a odnosi se na to da li je bolje da su u mješovitim ili posebnim razrednim odjeljenjima. Svi nastavnici i stručni saradnici su dali jednoglasan odgovor da je djeci romske nacionalnosti bolje za psihofizički razvoj u mješovitim razrednim odjeljenjima. Nastavnici i stručni saradnici smatraju da je bolja opcija mješoviti razredi, ističu da su razlozi toga bolja socijalizacija romskih učenika,

saradnja među učenicima, pomaganje, uvažavanje zatim lakše učenje bosanskog jezika i književnosti. Također, nastavnici ističu da je dobit u mješovitim razredima i za učenike Rome kao i za učenike većinskog stanovništva. Ono što su nastavnici kao dobit za Rome naveli jeste u ponašanju, stjecanju navika, vide drugačije okruženje od onoga u kakvom okruženju oni žive pa probaju to slijediti, a dobit za učenike većinskog stanovništva je što nauče pomagati, nauče drugačiji jezik, kulturu, nauče prihvaćati različitosti, poštuju druge, nauče njihov jezik. Nastavnici naglašavaju kako je u mješovitim razredima jako važan omjer učenika Roma i učenika većinskog stanovništva. Uvijek broj učenika većinskog stanovništva mora biti veći. Ta većina u govoru, jeziku, ponašanju prevladava i onda se manjina mora asimilirati. Stručni saradnik 3. „Ako želimo dobiti veću dobit i za jedne i za druge učenike onda je to mješoviti razred. Čim je veća različitost to koristi svima, svi dobivamo više. Naučiti jedni od drugih možemo puno. Ono što Rome mogu dobiti jeste ponašanje, stjecanje navika, vide drugačije okruženje od onoga u kakvom okruženju oni žive pa probaju to slijediti, a dobit za učenike većinskog stanovništva je što nauče pomagati, nauče drugačiji jezik, kulturu, nauče prihvaćati različitosti. Od prvog upisa romske djece u našu školu uvijek smo raspoređivali u mješovite razrede i praksa je pokazala da nismo pogriješili. „

Nastavnica 6. „Lično mislim da je bolje da su u mješovitom razredu, ali je jako važan omjer koliko će biti Roma, a koliko učenika većinskog stanovništva. Mislim da broj Roma mora biti manji od broja većinskog stanovništva. Uvijek ta većina u govoru, jeziku, ponašanju prevladava i onda se manjina mora asimilirati. U mom razredu savršeno vlada sklad i harmonija.“ Nastavnik 1. „Mješoviti definitivno, potrebno je uključiti svu romsku djecu u mješovite razrede kako bi bili što bolje integrirani sa ostalom djecom te je poželjno u nastavne planove ubaciti sadržaje o Romima, kao na primjer neke sadržaje o njihovoj kulturi, običajima i slično“. Ovo je još jedan od primjera kako je bogatstvo u različitosti.

5.3. Integracija u školi

Tabela 7. Jesu li učenici romske nacionalnosti dovoljno integrисани u školu

Jesu li učenici romske nacionalnosti dovoljno integrисани u školu?	Rezultati
Nastavnici i Stručni saradnici	Jednoglasan odgovor da su djeca integrисана u školu.
Kakav je odnos između učenika u razredu?	Prihvaćeni
Nastavnici	
Koliko mislite da su Vaša djeca prihvaćena u školi ?	Prihvaćeni
Roditelji	

Treći dio istraživanja se odnosi na integraciju djece romske nacionalnosti u školu sa osvrtom da li su dovoljno integrисана u školu, kakav je odnos među učenicima u razredu i da li roditelji misle da li su njihova djeca prihvaćena u školi. Svi ispitanici ovog istraživanja su jednoglasno odgovorili da su djeca romske nacionalnosti u potpunosti integrисана u školu. Obrazovanje jeste najbolji put uspješne integracije, par nastavnika je kazalo da stvarna integracija zahtijeva puno šire mjere koje moraju obuhvatiti ne samo obrazovanjem romske populacije već i većinsko stanovništvo i to u smislu senzibilizacije i stvaranja potrebnih preduvjeta za uspješnu integraciju romske manjine. Škola jeste mjesto gdje su oni integrисани, nastavni planovi i procesi su prilagođeni njihovim potrebama i njihovim sposobnostima i to sve u interesu djece. Temeljni cilj odgoja i obrazovanja romske djece jest osiguravanje jednakih mogućnosti, nediskriminacija, desegregacija te poticanje društvene integracije Roma, ali naravno uz poštivanje i poticanje očuvanja njihovog nacionalnog identiteta. Škola iz svog primjera i odnosa između učenika/nastavnik – stručnog saradnika i obratno stvara jednake mogućnosti svim učenicima bez desegregacije, diskriminacije te stalno poticanje uvažavanja drugog i drugačijeg. Kao što možemo vidjeti navode nastavnika i stručnih saradnika da su djeca u potpunosti integrисана u školu, ali sam boravak u školi prihvaćenost od strane vršnjaka i pohađanje nastavnih planova i programa nije stvarna integracija. Škola je za

njega/nju sigurno mjesto, ali okolnosti koje se nalaze van škole na koje nastavnik/stručni saradnici ne mogu uticati kao što su stambene prilike, nezaposlenost roditelja, mjesto boravka, zdravstvene prilike i slično su problemi koje se sistemski moraju rješiti. Obrazovanje čini osnovnu pretpostavku za napredovanje u ekonomskom, političkom, kulturnom te društvenom smislu, obrazovanje je veoma važna komponenta kojim se Romi mogu integrirati u kvalitetniji život.

Stručni saradnik 5. „Smatram da su u školi dovoljno integrисани. Svi učenici nastavnici i svo osoblje škole je dalo susretljivost u njihovom uključivanju u obrazovni sistem, potpomogli njihov naperdak svako iz svog domena koliko može i zna.“ Svi ispitanici istraživanja su jednoglasno odgovorili da je odnos između učenika većinskog stanovništva i učenika Roma u svim razredima na zadovoljavajućem nivou. Kada učenici Romi i učenici većinskog stanovništva trebaju sarađivati, oni to rade bez problema. Učenici većinskog stanovništva vole pomoći Romima u čitanju, pisanju i rješavanju zadataka iz matematike, isto tako učenici romske nacionalnosti vrlo rado priskaču u pomoć učenicima većinskog stanovništva. Nastavnica 7. „U mom razredu nema sukoba između učenice romske nacionalnosti sa ostalim učenicima. Djevojčica romske nacionalnosti je prihvaćena i učenici joj vole pomagati i sarađivati sa njom, kao i ona njima.“ Nastavnica 4. „Mislim da odnos u razredu najviše ovisi o učitelju. Moramo graditi dobre odnose od početka školske godine i ako su odnosi dobro postavljeni, ako se gradi kao zajednicu različitosti i ako se to prihvaca onda se tako i učenici postave. Ako ja ne dozvoljavam ruganja, ako ja dozvoljavam tuđa mišljenja i ako onda na tome gradimo dalje stav onda se svi učenici dobro osjećaju. U mom razredu vlada sloga, jedni drugima rado pomažu ne zato što se Romima treba pomagati nego zato što je pomaganje dobro.“ Kao što možemo vidjeti nastavnici i stručni saradnici daju veliki značaj integraciji roma u obrazovanje, gdje uključuju i djecu većinskog društva, praksa je pokazala da je integracija moguća ali naravno uz potporu države i lokalne zajednice bi bila značajno bolja i uspješnija.

5.4. Sviest o važnosti obrazovanja

Tabela 8. Sviest o važnosti obrazovanja

Roditelji	Rezultati
Koliko je za Vas obrazovanje važno?	Svi ispitanici su rekli da je obrazovanje veoma važno.
Kako Vi vidite svoju djecu kad odrastu?	<p>Porodica I "Da radi nešto i da zaradi sebi, da ima posla. "</p> <p>Porodica II „Da se zaposle i idu na fakultet“</p> <p>Porodica III „Da radi i da se zaposli da imaju budućnost.,,</p> <p>Porodica IV „Da radi i imaju svoje poslove.“</p>
Šta bi voljeli da vam djeca postanu kad odrastu ?	<p>Porodica I „Po radnjama, da bude trgovac ili policajac,,</p> <p>Porodica II „Doktor“</p> <p>Porodica III „Šta oni budu željeli,,</p> <p><i>Porodica IV „Da bude učiteljica i policajac“</i></p>
Jeste li bili na nekim edukacijama/ radionicama/ seminarima o radu sa nacionalnim manjinama ?	Niko od ispitanika nije bio na edukacijama / radonicama / seminarima osim dva stručna saradnika.
Nastavnici / Stručni saradnici	

Četvrti dio istraživanja tabela odnosi se na svesti o važnosti obrazovanje, sa pitanjima koliko je važno obrazovanje, kako roditelji vide djecu kad odrastu, šta bi roditelji voljeli da njihova djeca postanu kad odrastu? Važnost obrazovanja ogleda se u upoznavanju i prihvaćanju drugačijih vrijednosnih normi. Škola je mjesto stvaranja novog pogleda na svijet oko sebe i

prihvaćanja drugačijih shvaćanja i obrazaca ponašanja. Nužno je informisati roditelje i djecu o važnosti obrazovanja kako bi se potaknuo upis u školu. Treba izgraditi povjerenje između romske porodice te škole kako bi uspjeh djece bio što veći. Svi ispitanici su kazali da je obrazovanje veoma važno i da su sretni što im djeca idu u školu. Istakli su da su djeca sretnija, jer se druže sa vršnjacima imaju mnogo prijatelja i dobro su se uklopila. Roditelj 1. „Drago mi je da sam upisala djecu u školu, sretnija su, idu sa drugom djecom, druže se.“

Naime, iako većina njihovih roditelja nema završeno ni osnovno obrazovanje, možemo slobodno reći da je praksa pokazala da je povećana svijesti o važnosti obrazovanja među mlađim generacijama romskih roditelja. Štaviše, iako u njihovom roditeljstvu nedostaje potporu za školovanje svi roditelji su upisali djecu koja su po zakonu spremna na upis. Pozitivan primjer je što roditelji smatraju da je obrazovanje nužna prepostavka dobrog života njihove djece, i da romi upravo zbog obrazovnog deficit-a žive lošije od većinskog naroda. Roditelj 2. „Želja mi je da se zaposle i idu na fakultet, da može da ima svoj posao, ne kao ja bez posla i plate.“ Roditelji školovanje djece vide kao preduvjet socijalne promocije i promjene društvenog položaja. Roditelj 3. „Važno da znaju čitat, pisat, da nešto rade i zarade, da imaju bolju budućnost“. Prepoznavanje modernizacijske promjene u odnosu Roma prema školi u posljednjih par godina. Školovanje je shvaćeno kao prepostavka nalaženja posla i sigurne plaće što omogućuje bolji život. Roditelj 4. „Da radi nešto i da zaradi sebi za život, da ima posla ovako kao ja neće moći.“

Sastavni dio svakog roditeljstva jeste briga za svoju djecu, stoga je često potrebno razgovarati o obrazovanju sa djecom. Nastojati da ih roditelji motivišu za školovanje. Socijalni radnik u školi mora biti spreman napraviti korak i poduzeti sve potrebne mjere kako bi ukazali roditeljima i učenicima na važnost ranog obrazovanja. Biti roditeljima potpora, oslonac u tom procesu. Nužna je i saradnja učitelja, pedagoga, defektologa, asistenta u nastavi, socijalnog radnika i lokalnih vlasti na podizanju svijesti o važnosti obrazovanja, ali i u promoviranju otvorenosti prema kulturno drugačijima, te uvažavati ravnopravnost i toleranciju. Poticati učenika na uključivanje u razne izvannastavne aktivnosti koje su u domeni njegovih interesa. Njihovi interesi se mogu razviti u hobи, a kasnije i u posao. Roditelj 1. „Po radnjama, da bude trgovac ili policajac, ; Roditelj 2. „Doktor“ ; Roditelj 3. „Šta oni budu željeli, ; Roditelj 4. „Da bude učiteljica i policajac“.

Iz ovih pitanja koja se tiču njihove budućnosti vidimo pozitivna mišljenja roditelja. Budućnost svoje djece vide u veoma uspješnim ulogama i na uspješnim pozicijama neke od njih su naveli da bi voljeli da uspješno završe fakultet i postanu doktori, a neki da rade kao trgovci. Svijest roditelja romske nacionalnosti o obrazovanju se mijenja. Obrazovanje predstavlja jedan od važnih preduvjeta bolje integracije romske zajednice u većinsko društvo. Kvalitetnije

obrazovanje osnovni je preduvjet promjene dohodovne strukture romskog stanovništva. Da bi došli do kvalitetnijeg obrazovanja moramo educirati nastavni kadar, a da bi educirali nastavnici kadar potrebne su radionice, seminari, edukacije. Na zadnje pitanje za nastavnike koje je glasilo da li su nekad bili na edukacijama/radionicama/ seminarima, niko od ispitanika nije bio, osim dva stručna saradnika koja su bili učesnici jednog seminara. Nastavnik 8 „Smatram da bi trebali imati kontinuiranu edukaciju, treninge, seminare naravno, oni kolege koji rade sa romskom populacijom bi to trebali imati pod obavezno.“ Veoma je bitno educirati nastavnike i stručne saradnike kroz seminare/edukacije/ radionice o radu sa nacionalnim manjinama, razmijeniti nova znanja i iskustva. Profesionalno usavršavanje, potrebnii dodatni treninzi, edukacije za stručno osoblje tematski obuhvaćaju i učinkovite metode koje odgovaraju različitim učenicima s obzirom na njihove potrebe.

5.5. Saradnja škole sa roditeljima i drugim institucijama

Tabela 9. Saradnja škole sa roditeljima i drugim institucijama

Informativni razgovori	Nastavnici i stručni saradnici	Roditelji
Pored redovnih informacija koliko često razgovarate sa roditeljima i djecom o problemima, o učenju, vaspitanju?	Svi nastavnici su rekli da se roditelji Romi slabo odazivaju na roditeljske sastanke i informativne razgovore. Uglavnom se odazivaju na službene, pismene pozive stručnih saradnika škole.	_____
Koliko često dolazite na roditeljske sastanke? i Koliko često imate priliku razgovarati s razrednikom, nastavnicima i stručnim osobljem škole (pedagog, socijalni radnik)?	_____	Svi ispitanici su rekli da dolaze tek onda kad ih nastavnici i stručni saradnici pozovu telefonskim putem. Iz ovog odgovora možemo potvrditi sve navode nastavnika i stručnih saradnika.

Peti dio istraživanja odnosi se na redovne i dodatne savjetodavne - informativne razgovore i roditeljske sastanke. Svi nastavnici su rekli da se roditelji Romi uglavnom slabo odazivaju na roditeljske sastanke i informativne razgovore. Uglavnom se odazivaju na službene, pismene pozive stručnih saradnika škole. Često su roditeljima puno bitnije neke druge stvari od roditeljskog sastanka, ali opet to je sve individualno. Ima i roditelja Roma koji jako lijepo brinu o svojoj djeci, dolaze redovno na informacije te se brinu o njihovom napretku. Kod brige za djecu, kod Roma se vidi velika podjela uloga. Na roditeljske sastanke uglavnom dolaze majke, dok se očevi rijetko pojavljuju kao što je u ovom slučaju, gdje su se na ovaj intervju odazvale samo majke. Nastavnik 9. „Informacije su jedan od instrumenata za praćenje i nadgledanje djece u nastavnom procesu, ali i mimo toga jake veze i povezanosti sa učenicima često se odvijaju i dodatni razgovori sa svim elementima koje prati odgoj i obrazovanje. Roditelji romske nacionalnosti se rijetko odazivaju na pozive, jedino ako to ide preko službenog poziva škole onda dođu.“ Pored službenih poziva od strane škole zna se desiti da roditelji nikad ne dođu na informativne razgovore. Nastavnica 10. „Na redovne informacije nikad ne dolaze. Obrate mi se samo kada zahtjevaju socijalnu pomoć u vidu odjeće ili školskog pribora.“ Dok nastavnica iz drugog odjeljenja ima skroz drugačiji odnos sa majkom djevojčice romske nacionalnosti. Nastavnica 4. „Moja saradnja sa majkom romske nacionalnosti je na zavidnom nivou, majka uvijek dolazi po djevojčicu u školu, uvijek joj skrenem pažnju na zadaću, higijenu, odjeću i njeno ponašanje. Svakodnevno smo u komunikaciji što mi daje olakšavajuće okolnosti za dalji rad i napredak djeteta.“

Stručni saradnik 4. „Informativni – savjetodavni razgovori se obavljaju puno češće nego kad su u pitanju tipična djeca. Razlog jeste redovna kontrola, adekvatne informacije, upućenost u promjene stanja u porodici, razlozi odsutnosti djece, mogućnost pronalaska adekvatnog rješenja problema na koji porodica naiđe, davanje uputa o obavezama i dužnostima.“ Važnost i bitnost stalne komunikacije sa roditeljima od velikog je značaja, okolnosti koje utječu na odgoj i obrazovanjem djeteta mogu se otklonuti na adekvatan način pravom intervencijom osoblja škole. Stručni saradnik 2. „Svakodnevno smo u komunikaciji sa roditeljima djece romske nacionalnosti i to telefonskim putem ili informativnim razgovorima. Roditelji se odazivaju na informativne – savjetodavne razgovore, ali zna se desiti da zaborave da dođu ili nisu u mogućnosti doći zbog prevoza ili posla kojeg obavljaju van grada Goražda (skupljanje željeza u okolini grada).“ Okupiranost poslom i svakodnevnom borborom za preživljavanje sebe i svoje porodice stavlja u drugi plan obaveze prema školi. Ipak ima izuzetaka, primjera koji daju vjetar u ledā da sav trud nastavnika, stručnog saradnika i osoblja škole vrijedi.

Sa druge strane roditelji djece romske nacionalnosti su dali sljedeće odgovore na isto pitanje. Svi ispitanici roditelji su kazali da dolaze na roditeljske sastanke tek onda kad ih nastavnici i

stručni saradnici pozovu telefonskim putem. Iz ovog odgovora možemo potvrditi sve navode nastavnika i stručnih saradnika. Roditelj 2. „Dolazim ponekad, kad imam vremena.“

Roditelj 3. „Dolazim kad me zovnu iz škole, nekad zaboravim da svratim, ali dođem kad se sjetim.“ Iako iz priloženog roditeljima informativni – savjetodavni razgovori ne predstavljaju veliki značaj, a od velikog su interesa za dijete. Vrlo je važno na samom početku osvjestiti roditelje o važnosti informativnih- savjetodavnih razgovora, te uspostaviti komunikaciju sa roditeljima koja je na početku veoma teška. Uspostavljanjem komunikacije između roditelja učitelja / stručnog saradnika je važna i od velikog interesa za dijete. Glavni faktor uspostavljanja komunikacije jeste svjest roditelja o važnosti redovnog pohađanja nastave, kao i važnost stjecanja komunikacijskih vještina i higijenskih navika. Također, ne smijemo zaboraviti koliko je bitno podržavati djecu tokom školovanja, koliko je važna njihova pismenost kako bi pomogli svojoj djeci u svakodnevnom obrazovanju. U slučaju nemogućnost ostvarivanja odnosa partnerstva između škole i romske porodice dodatno će se negativno odražava na uspjeh i položaj djece u nastavnom procesu. U slučaju nedovoljan roditeljski interes za školovanje vlastitog djeteta, kojeg roditelji često vide kao rezultat zakonske prisile iziskuje dodatan trud od svih uključenih. Treba poticati i motivirati roditelje Rome za veću zainteresovanost obrazovanjem kako bi svojoj djeci mogli pružiti bolje uvjete za život, te kako bi im mogli što kvalitetnije pomoći u njihovom daljem školovanju i napretku.

Tabela 10. Da bi se postigla bolja obrazovna postignuća Roma u učenju šta bi trebalo poduzeti?

Saradnja sa roditeljima	Nastavnici	Roditelji
Da bi se postigla bolja obrazovna postignuća Roma u učenju šta bi trebalo poduzeti?	Uključivanje Romske djece u vrtiće i predškolsko obrazovanje	_____
Je li Vam poznato da škola ima socijalnog radnika koji radi u školi?	Svim ispitanicima je poznato da u školi ima socijalni radnik	Svim ispitanicima je poznato da u školi ima socijalni radnik
Kako Vidite ulogu	Uspješnijoj realizaciji	

socijalnih radnika u školi ?	nastavnog plana i programa, mogu biti od koristi CZSR, pomoć roditeljima i djeci da lakše prevaziđu životne izazove i poboljšali svoj život	_____
Imate li pomoć CZR?	_____	Porodica I „ništa nam nisu dali u socijalnom,, Porodica II „Ništa. Sve obećaju i ne daju“ Porodica III „ Slabo“ Porodica IV „Rijetko vjerujte“.
Imate li neke prijedloge za školu i druge institucije u cilju bolje integracije romske djece?	_____	Porodica I, da nam obezbjede prijevoz, odjeću, pribor za školu, užine,, Porodica II,„Stvoriti bolje uslove da nam se pomogne“ Porodica III „Da im mogu kupiti odjeće i obuće „, Porodica IV „Da nam pomognu oko stipendiranja djece“.

Šesti dio tabela odnosi se na koje mehanizme trebala poduzeti za bolja obrazovna postignuća Roma, kakva je to ulogu socijalnog radnika i školi, pomoć Centra za socijalni rad kao i prijedlozi roditelja školi i drugim institucijama za bolju integraciju djece. Glavni korak u poboljšanju obrazovanja Roma bilo bi po riječima nastavnika i stručnih saradnika uključivanje Romske djece u vrtiće i predškolsku. Svi Romi trebali bi se što ranije uključiti u vrtiće gdje bi učili komunicirati na bosanskom jeziku te gdje bi stekli predvještine koje su im potrebne prije polaska u prvi razred. Također, veliki naglasak se stavlja i na promjenu njihovog načina života. Država te lokalna zajednica bi trebale organizirati edukacije za odrasle Rome kako bi se oni obrazovali i time pomogli svojoj djeci u odgojno-obrazovnom

procesu. Priprema djece za predškolsko i mlađe školske dobi za redovnu školu je nenadomjestiv čimbenik socijalizacije, posebno socijalne i kognitivne pripreme za osnovnu školu te stjecanja navika učenja neophodnih za nastavak školovanja. Kao što je kazala jedna nastavnica, za djecu koja kod kuće govore romskim jezikom predškolska je priprema prijeko potrebna i kao jezična priprema. Nastavnica 5. „Predškolske ustanove odgoja i obrazovanja imaju važnu ulogu pripreme djece za polazak u školu, a u slučaju Roma i u usvajanju bosanskog jezika. Obzirom da romske porodice vrlo često nemaju adekvatne uvjete za kvalitetan odgoj, upravo bi ustanove predškolskog odgoja i obrazovanja mogle i trebale nadomjestiti taj nedostatak. Odgojno obrazovni rad bi se tako trebao fokusirati na pravilan govor (romskog i bosanskog jezika), na usvajanje opće informiranosti primjerene uzrastu, na razvijanje temeljnih higijenskih i zdravstvenih navika te na usvajanje radnih i kulturnih navika. Ako uključivanje u predškolski sistem odgoja i obrazovanja izostane, uključivanjem u osnovnoškolski sistem javlja se niz problema – od nepoznavanja jezika do izostajanja motivacije za polazak u školu i radnih navika, ali izostaju i temeljne higijenske navike i neusvojen bonton ponašanja.“ Nepohađanje ili prekratko pohađanje vrtića, ili ipak uključenost u nedovoljno kvalitetne predškolske programe, fundamentalne su prepreke koje dovode do još većih prepreka u daljem obrazovanju. Slab obuhvat romske djece predškolskim programima, te neadekvatnost programa koje obuhvaćena djeca pohađaju, utječe na njihov uspjeh u prvim razredima osnovne škole. Nepolaženje predškolskih programa, te neusvajanje higijenskih navika i nedostatak socijalizacija u vršnjačkoj skupini, rezultat su prebacivanjem tih uloga predškolskih sustava na osnovne škole, koje često nemaju potrebne kapacitete za dodatni rad sa djecom romske nacionalnosti. Nastavnik 8. „Treba educirati roditelje. Kad će roditeljima postati bitna škola, onda će i bolje obrazovanje za Rome zaživjeti. Neke stvari se u njihovoj kulturi moraju promijeniti, smatram da bi cjelodnevni boravak u školi bio od koristi, a što manje kući. Trebalo bi što više sa njima raditi i poticati da upisuju djecu u predškolsko obrazovanje.,, Razvijanje svijesti roditelja o bitnosti upisa djece u predškolsko obrazovanje od neizmjerne je važnosti za dalji rast i napredak u obrazovanju njihove djece. Pravovremena socijalizacije djece i njihove pripreme za školu ključne su za upis djece u osnovnoškolski sistem. Veliku ulogu u procesu socijalizacije u osnovnoškolskom obrazovanju ima i socijalni radnik, ne samo usmjeren prema djeci nego i prema roditeljima romske nacionalnosti. Sve ispitanice majke su navele da im socijalni radnik daje veliku podršku kao i ostatak osoblja u školi. Roditelj 1. „Poznato mi je da škola ima socijalnog radnika, uvijek razgovaram sa socijalnim radnikom i pedagogom, uvijek se mogu obratiti, i pričati o problemima koje imam i kad mi treba nešto.“ Pozitivan primjer kako stručni tim škole ponajprije socijalni radnik može na adekvatan način osnažiti, pomoći i pružiti potporu roditeljima koji su pripadnici

nacionalnih manjina. Ohrabrenje roditelja i adekvatna socijalna pomoć od velikog su značaja za porodice romske nacionalnosti. Također, svi ispitanici su naveli kako je značajna uloga socijalnog radnika u školi. Neki od navoda kako socijalni radnici mogu pomoći u školi su bili „mogu pomoći nastavnom osoblju u uspješnijoj realizaciji nastavnog plana i programa, mogu biti od koristi CZSR, tako što bi probleme učenika rješavao na licu mjesta, a time bi centru ostavio više prostora za rješavanje težih slučajeva, pomoći roditeljima i djeci da lakše prevaziđu životne izazove i poboljšali svoj život, osnažiti roditelje, pružiti socijalnu pomoć i ohrabriti ih. „Uklanjanje postojećih smetnji i teškoća u odgoju i obrazovanju učenika vezanih uz pripadnost različitim slojevima društva. Socijalni radnik može da bude učinkovit u procjeni socijalnog rizika i provedbi preventivnih i interventnih aktivnosti sa ciljem smanjivanja djelovanja rizika i rješavanje aktuelnih problema. Rad sa drugim institucijama, lokalnom zajednicom, udruženjima kako poboljšati ulogu lokalne zajednice u samom procesu obrazovanja. To je poseban resurs školi, koji može da obrazovanje učini uspješnim.

Pomoć centra za socijalni rad nije izostavna, u skladu sa svojim mogućnostima i raspoloživim sredstvima pomažu manjinskim grupama. Sve porodice osim jedne iz intervjeta imaju dječji doplatak (jedna porodica nema, jer se nedavno doselila u Goražde i nije ostvarila pravo na dječji doplatak), također moram spomenuti da je Centra za socijalni rad pomogao u opremanju djece za polazak u školu u vidu pribora (ruksak, pernice, sveske), imao saradnju sa školom i stručnim osobljem, obavljali informativne i savjetodavne razgovore sa roditeljima o važnosti i bitnosti obrazovanja sve u najboljem interesu djeteta. Roditelji ipak vide ulogu Centra za socijalni rad drugim očima i misle drugačije. Roditelj 1. „Ništa nam nisu dali u socijalnom,“ Roditelj 2. „Ništa. Sve obećaju i ne daju“; Roditelj 3. „Slabo“; Roditelj 4. „Rijetko vjerujte“. Glavne prijedloge roditelja u cilju bolje integracije romova u obrazovanje za školu i druge relevantne institucije su: Roditelj 1. „da nam obezbjede prijevoz, odjeću, pribor za školu,“ Roditelj 2. „Stvoriti bolje uslove da nam se pomogne“ Roditelj 3. „Da im mogu kupiti odjeće i obuće,“ Roditelj 4. „Da nam pomognu oko stipendiranja djece“.

Nakon obavljenog intervjeta i sagledanih odgovora sa ove četiri majke možemo zaključiti da je prijevoz učenika najveća prepreka kako djece tako i roditelja, zatim nedostatak finansijskih sredstava za odjeću, obuću i školski pribor. Iako su u intervjuu navedene promjene u njihovom stilu oblaženja i njihovim higijenskim navikama još uvijek roditeljima predstavlja veliku brigu, jer nisu u mogućnosti da za svu djecu obezbjede odjeću i obuću, jer nijedan član porodice nije zaposlen. Kako navodi jedna ispitanica od velikog značaja bi bile stipendije za djecu, time bi pomogli roditeljima da obezbjede sve potrebe koje za sobom nosi školovanje višečlanih porodica.

6.6. Percepcija prepreka sa kojima se susreću u školi

Tabela 11. Percepcija prepreka sa kojima se susreću u školi

Rezultati	Roditelji	Nastavnici
Predstavlja li jezik problem u savladavanju nastavnog plana i programa ?	_____	Šest nastavnika (I) razreda su rekli da jezik predstavlja problem u savladavanju NPP. Četiri nastavnika koja predaju veće razrede (II; III; IV) su rekli da jezik ne predstavlja problem.
Najveća prepreka u rada s Romima ?	_____	Neredovan dolazak u školu, predčitalačke i predmatematičke vještine, higijenske navike, rada kod kuće, roditeljske podrške koja rijetko izostaje.
Nastavnici	_____	
Glavne prepreke kako bi djeca redovno pohađala nastavu ?	Dolazak u školu, stipendije, stvari za djecu, odjeća i obuća, školski pribor.	_____
Roditelj		
Koliko je škola udaljena od mjesta stanovanja ? Da li je obezbijeden školski prevoz?	Svim ispitanicima je škola udaljena 3,5 km. Nije obezbijeden školski prevoz.	_____
Jeste li uspjeli obezbijediti udžbenike, pribor i materijal za školu ?	Škola je obezbjedila udžbenike za djecu romske nacionalnosti	_____

Šesti dio istraživanja odnosi se na percepcije prepreka sa kojima se djeca romske nacionalnosti susreću u školi. Sa naglaskom na prepreke u radu sa djecom romske nacionalnosti, predstavlja li jezik problem u savladavanju nastavnog plana i procesa, glavne prepreke za redovno pohađanje nastavnog plana i procesa, udaljenost škole od mjesta stanovanja, školski prevoz kao i posjedovanje školskog pribor. Pet nastavnika je reklo da jezik ne predstavlja problem u savladavanju nastavnog plana i procesa (nastavnici II; III; i IV razreda). Dok svi nastavnici prvih razreda, tačnije njih šest su odgovorili da jezik predstavlja problem. U odgovorima koji su dali nastavnici možemo primjetiti da su djeca obzirom na godine boravka u školi uspješno savladala jezik, prilagodili se većini, za razliku od učenika koji pohađaju prvi razred. Na osnovu ovoga možemo reći da je djeci od velikog značaja polazak u vrtić i predškolski odgoj gdje bi učili komunicirati na bosanskom jeziku, te gdje bi stekli predvještine koje su im potrebne prije polaska u školu. Postojeći sistem odgoja i obrazovanja iako pruža jednake mogućnosti za svu djecu, nije dovoljno fleksibilan za specifične potrebe romskih učenika. Postojanje zakonske regulative i praktične realizacije nastave na jeziku nacionalnih manjina nije do danas rezultiralo značajnim pomakom za učenike Rome. Nastavnica 11. „Predškolske ustanove odgoja i obrazovanja imaju važnu ulogu pripreme djece za polazak u školu. Ustanove predškolskog odgoja i obrazovanja i njihov odgojno obrazovni rad bi se trebao fokusirati na pravilan govor i romskog a i bosanskog jezika.“ Odgovori nastavnika su slični, a to da glavno polazište odgojno obrazovnog rada treba da budu ustanove predškolskog obrazovanja. To je prva stanica gdje se djeca romske nacionalnosti integrišu sa većinskom populacijom. Ulaskom u sistem osnovnog obrazovanja i nedovoljno poznавanje bosanskog jezika onemogućava aktivno sudjelovanje u nastavi, nedovoljno predznanje i opća informiranost, nedostatak socijalnog funkcioniranja (zbog nedovoljne socijalizacije prije polaska u školu) neuspjeh u savladavanju nastavnog plana i programa, te slabe ili nepostojane higijenske navike. Međutim samo nepoznavanje bosanskog jezika nije jedina prepreka kvalitetnijem obrazovanju romske djece. Kao najveću prepreku možemo reći problem, ističe se nepostojanje poticaja za redovno pohađanje nastave od strane roditelja. Najveća prepreka koju su naveli svi nastavnici i stručni saradnici jeste neredovan dolazak u školu. Nastavnica 9 „Najveća prepreka je neredovito pohađanje nastave, vjerovatno uslovljeno nedovoljno nerazvijenoj svijesti o važnosti škole i obrazovanja.“ Nerazvijena svijest i stupanj obrazovanja roditelja prepreka je u obrazovanju jer utječe na mnoštvo drugih prepreka, a ponajviše na podršku i pomoć djeci u učenju. Također, velika prepreka u radu sa Romima je što fale predčitalačke, predmatematičke vještine koje ostali učenici dobivaju prije škole. Zatim, njihove higijenske navike, gdje Romi dolaze u školu potpuno nepripremljeni, dolaze bez navika koje ostala djeca kod kuće automatiziraju. To sve

vodi do problema i nebrige roditelja Romske djece. Neosviještenost romskih roditelja o važnosti i bitnosti obrazovanja, gdje djeci Romima fali rada kod kuće, fali roditeljske podrške koja rijetko izostaje. Velik broj roditelja šalje djecu u školu samo iz bojazni od prekršajnih prijava i novčanih kazni. Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju BPK-a u čl.106 stoji "Novčanom kaznom od 100 do 500 KM kazniće se za prekršaj roditelj, odnosno staratelj ako ne upiše dijete u osnovnu školu, odnosno ako dijete ne pohađa nastavu (član 70.stav 10.) Ukoliko ni poslije izvršene kazne roditelj ne upiše dijete u osnovnu školu, odnosno ako dijete ne pohađa nastavu, kazne se ponavljaju, a škola je obavezna obavijestiti Ministarstvo za socijalnu politiku, zdravstvo, izbjegla i raseljena lica Kantona, radi poduzimanja aktivnosti iz njihove nadležnosti." Paradok u promoviranju obaveznog osnovnog obrazovanja javlja se i u novčanom kažnjavanju roditelja u slučaju neispunjavanja zakonske obaveze, dok sa druge strane obrazovne vlasti i institucije nemaju nikakvu formalnu odgovornost, niti postoje propisane procedure i sankcije u slučajevima da oni ne ispune obaveze. Socijalno deprivirajuća sredina u kojoj većina Roma živi, nepovoljno utječe na školovanje djece. Obzirom da postoje brojne prepreke u školovanju romske djece, neophodno je sistemski raditi na podizanju svijesti o značaju obrazovanja, kao i unapređivanju odgojnih kompetencija roditelja kao oslonca za uspješnije obrazovanje njihove djece. Unatoč svim poteškoćama i preprekama uvijek se može pronaći rješenje za saradnju romskih roditelja i škole. Pri građenju i ostvarivanju aktivne saradnje sa roditeljima romskih učenika i rješavanju specifičnih problema na koje nailazi, nastavniku je potrebna pomoć od stručnog tima škole, ponajprije socijalnog radnika koji na adekvatan način može pomoći roditeljima na usmjeravanju i ostvarivanju svojih prava, pomoći djeci u odgoju i obrazovanju. Kada je riječ o glavnim preprekama koje su roditelji tačnije majke navele, pored ostalih najveća prepreka jeste prijevoz učenika od škole do kuće i obratno. Roditelj 1. „Dolazak u školu, jer je daleko kuća od škole a nemamo prevoza.., Roditelj 2. „Prevoz, stipendije, stvari za djecu, odjeća i obuća.“ Roditelj 3. „Odjeća i obuća i prevoz.., Roditelj 4. „Najveća prepreka jeste dolazak u školu zbog udaljenosti i lošeg puta pogotovo zimi.“ Iz ovog možemo zaključiti i povezati da je prijevoz jedna od glavnih prepreka njihovog neredovnog dolaska u školu. Iz kazivanja je također bilo moguće izdvojiti skupinu prepreka koja većim dijelom proizlazi iz socio-ekonomskih uvjeta u kojima žive romske porodice te pritom utječe na mogućnost učenja kod kuće ili ličnog razvoja, u smislu bavljenja sportom ili drugim izvanškolskim aktivnostima. Pored prevoza navode odjeću i obuću koju sami ne mogu priuštiti, veliki broj djece, nezaposlenost, brzo prerastanje odjeće stvaraju poteškoće da djeca uredno i čisto dođu na nastavu, te briga o mlađim ukućanima. Svi ispitanci žive u istom kolektivnom smještaju tako da je škola udaljena 3,5 kilometra od škole. Ove školske godine nije obezbjeden školski

prevoz. Ispitanici su spomenuli izostajanje sa nastave koje je povezano sa time što ih nema ko voditi u školu, te briga o mlađim članovima porodici dok oni odu da „nešto zarade“. Veliki dio novca izdvajaju za gorivo kako bi mogli djecu odvesti u školu, a jedna od teškoća jeste i različite smjene djece. Roditelj 1. „Veliku poteškoću mi stvara prijevoz, djeca idu u prvu smjenu i međusmjenu, dok ja idem da nešto zaradim, nekad se zabavim i ne mogu doći po njih.“ Roditelj 3 „Jako je teško zimi ali i ljeti, loš put a gorivo skupo i dovoziti u školu, a niko nije zaposlen.“

Zaključak koji se nameće na temelju predočenih rezultata jest da će u slučaju veće prostorne udaljenosti od Roma većinsko stanovništvo imati izraženije poteškoće za romske porodice. Prostorna blizina i mogućnost češćeg socijalnog kontakta utječe veću integraciju među većinskim stanovništvom. Organizirani, siguran i besplatan prijevoz često je razlog koji utječe na roditeljsku odluku da svoje dijete upiše u školu. Organizirani prijevoz zahtijeva puno organizacije i saradnje među školama, ali i znatna finansijska sredstva. Prijevoz je od velikog značaja za veću, uspješniju i potpunu integraciju roma u obrazovanju. Ono što je olakšavajuća okolnost za roditelje romske nacionalnosti jeste besplatni udžbenici. Škola je obezbijedila udžbenike svim učenicima romske nacionalnosti dok su pribor i školski materijal dobili od različitih NVO i humanitarnih organizacija, također dobrovoljni donatori su donirali besplatne užine za svu djecu romske nacionalnosti.. Roditelj 3. „Sva su mi djeca dobila knjige, da nisu ne znam kako bi mogla naći jer nemam od koga uzeti. Dobili su i pribor, užinu, torbu i nešto odjeće.“ Ovo je velika olakšica za roditelje djece romske nacionalnosti, jer niko nije zaposlen i ne bi mogli obezbjediti potrebni materijal za školu. Osiguranje besplatnih udžbenika, pribora, užina za romske učenike je od velikog značaja za djecu i za njihove roditelje. Percepција prepreka nastavnika stručnih saradnika koje su naveli tokom intervjuja su rješive, da se sve relevantne lokalne vlasti uključe u rješavanje poteškoća i prepreka. Međutim, neusklađenost zakonskih i nepostojećih konkretnih, dugoročnih strategija kao i nedostatak finansijskih sredstava, neusklađenosti zakonodavnog okvira otežava sprovedbu ionako loše situacije romskog stanovništva. Ključ uspjeha jest u uključivanju romske djece u predškolski sustav, zatim uključivanje odraslih Roma u obrazovanju, kako vlastito, tako i kroz suradnju sa školom u obrazovanje svoje djece. Jedino zajedničkim snagama i države i škole i same romske zajednice obrazovanje Roma pa samim time i kvaliteta života može napredovati do veće razine.

VI ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Romi predstavljaju etničku skupinu koja po svim obilježjima zauzima najniže mjesto u društvenoj hijerarhiji. Iako se njihov status razlikuje od države do države, socioekonomski i društveni položaj romske manjine općenito je vrlo nepovoljan, a posebno u poređenju sa drugim nacionalnim manjinama. U našoj zemlji, zakonima im je zagarantovana ravnopravnost, sloboda, jednakost, pravda, zaštita, pravo na obrazovanje. Pravo na obrazovanje jedno je do temeljnih ljudskih prava. Ono se smatra ključnim pravom koje osposobljava pojedinca da napreduje i uživa druga ljudska prava. Nedostatak obrazovanja kao prepreka uključivanja u društvo, ima za uzrok težak materijalni položaj Roma koji onemogućavaju kvalitetniji način života, ostvarivanje temeljnih ljudskih prava kao i sudjelovanje u svim sferama života.

Rezultati istraživanja “Socijalni rad i integracije u osnovnoškolskom obrazovanju” koje je provedeno u Goraždu JU OŠ “Husein ef. Đozo” uočene su značajnije kvalitetnije promjene uključivanjem djece u sistem obrazovanja. Rezultati istraživanja upućuju na jednoglasan zaključak ispitanika kako postojeći sistem odgoja i obrazovanja pruža jednakе mogućnosti za sve učenike, bez obzira na njihovo porijeklo i različitost. Jednoglasan odgovor svih zaposlenika koji rade sa djecom romske nacionalnosti jeste, da su djeca romske nacionalnosti integrisana u osnovnoškolski sistem, što se tiče odnosa među vršnjacima, nastave i nastavnog procesa, nastavnih planova koji su u potpunosti prilagođeni njihovim potrebama i njihovim sposobnostima i to sve u interesu djece. Također, napredak je vidljiv u higijeni, u stilu oblaženja, u saradnji sa roditeljima i drugom djecom. Na osnovu rezultata do kojih se došlo putem intervjua može se jasno uvidjeti da se svijest roma o važnosti obrazovanja mijenja, također možemo zaključiti da veliku ulogu u njihovom obrazovnom napretku imaju i životne prilike sa kojima se svakodnevno susreću. Udaljenost škole od kuće, nezaposlenost roditelja, neobezbjeden školski prevoz, samo su neke od životnih teškoća sa kojima se svakodnevno suočavaju. Obzirom na postavljenu generalnu hipotezu koja glasi “ Integracija djece romske nacionalnosti u osnovnoškolskom obrazovanju ovisi o životnim prilikama njihovih porodica, razvijenoj svijesti o važnosti obrazovanja kao i profesionalnom angažmanu stručnjaka u školi i drugim institucijama koje mogu biti značajna podrška.“ možemo je potvrditi. Socijalni radnici kao značajan faktor u procesu obrazovanja uz ostali stručni tim (nastavnik, pedagog, defektolog, asistent u nastavi), u školama pomažu savjetodavnim radom kako bi se djeca romske nacionalnosti lakše prilagodila nastavnom planu i procesu.

Kada je riječ o njihovim boljim obrazovnim postignućima, boljoj inkluziji i integraciji moramo spomenuti i mogućnosti koje su date djeci u osnovnoškolskom sistemu, kao što su obezbjeđivanje učenika romske nacionalnosti udžbenicima i školskim priborom, sudjelovanje u raznim vannastavnim sekcijama, obezbjeđivanjem užine za djecu što je dalo roditeljima olakšavajuće okolnosti. Također, iz rezultata istraživanja možemo zaključiti da je škola mjesto gdje su oni integrirani, nastavni planovi i procesi su prilagođeni njihovim potrebama i njihovim sposobnostima i to sve u interesu djece. Nastavnici upozoravaju da integracija romske djece ne podrazumijeva samo integracija u školski sistem, nego da potpuna integracija zahtijeva puno šire mjere koje se ne mogu obuhvatiti samo obrazovanjem romske populacije. Što nam daje za pravo da posebnu hipotezu koja glasi „Veći nivo inkluzije i integracije romske djece u osnovno obrazovanje, direktno su povezani sa većim šansama i boljim prilikama koju uvjetuju kvalitet života.“ možemo potvrditi.

Dok vlast ne uspijeva uspostaviti kvalitetnu komunikaciju sa romskom populacijom, a niti Romi imaju snage ni velikog uticaja da egzistencijalne potrebe i probleme nameću kao pitanje ekonomskih i političkih reformi. Globalno gledano, lokalna zajednica u saradnji sa organima vlasti treba podizati svijest roditelja o važnosti uključivanja djece u obrazovni sistem. Paradoks u promoviranju obaveznog osnovnog obrazovanja javlja se i u novčanom kažnjavanju roditelja u slučaju neispunjavanja zakonske obaveze, dok sa druge strane obrazovne vlasti i institucije nemaju nikakvu formalnu odgovornost, niti postoje propisane procedure i sankcije u slučajevima da oni ne ispune obaveze. Zato, posebnu hipotezu koja glasi „Unutar sistema ne postoji jasna odlučnost u pogledu sankcioniranja roditelja koji ne šalju djecu u školu.“ također, možemo potvrditi.

Od velikog značaja za povećanje broja romske djece u školama je individualni pristup u radu. Upravo zato se javila potreba za djelovanjem socijalnog radnika kao profesionalca koji može da stručno i sistematski radi na otkrivanju i praćenju socijalnih problema učenika. Svi ispitanici (roditelji i stručno osoblje) ovog istraživanja su ukazali na veliku važnost i bitnost koju imaju od socijalnog radnika stoga posebnu hipotezu koja glasi „Socijalni radnik u obrazovanju može pomoći učenicima, nastavnicima i roditeljima u integraciji romske djece.“ možemo potvrditi.

Kada je riječ o ulozi socijalnog radnika moramo spomenuti i različite metode, edukacije, seminari, profesionalne metode koje trebaju biti dostupne socijalnom radniku ali i nastavnom i stručnom osoblju u radu sa osjetljivim kategorijama. Kvalitetnije obrazovanje osnovni je preduvjet promjene dohodovne strukture romskog stanovništva. Da bi došli do kvalitetnijeg obrazovanja moramo educirati nastavni kadar, koje odgovaraju različitim učenicima s

obzirom na njihove potrebe. Obzirom da su samo dva ispitanika ovog istraživanja bili učesnici jednog seminara možemo potvrditi zadnju hipotezu koja glasi „Profesionalne metode trebaju biti unaprijedene posebno u radu sa osjetljivim kategorijama., i obuhvatiti nastavnike i stručno osoblje koje rade sa osjetljivim kategorijama. Iz ovog možemo vidjeti da se javlja potreba za dodatnim edukacijama, seminarima, okruglim stolovima, profesionalnim metodama koje trebaju biti dostupne svim uposlenicima koji rade sa osjetljivim kategorijama.

Važno je raditi na razvijanju inkluzivne politike i prakse kako bi zajednica poticala i prihvaćala učenike da sudjeluju u svim aspektima obrazovanja i uključivanja u obrazovni sistem. Prevencija i reakcija na društvene (ne)uključenosti trebale bi se preusmjeriti na porodicu i društvo, a ne na individualne razlike romske populacije, jer uspješnom saradnjom možemo osigurati kvalitetan život cijele zajednice.

PITANJA ZA NASTAVNIKE I STRUČNE SARADNIKE

Poštovane kolege,

Radim istraživanje u svrhu pisanja master rada na temu „Socijalni rad i integracija romske djece u osnovnoškolskom obrazovanju“, prijavljena na Fakultetu političkih nauka. Cilj ovog istraživanja jeste prikupiti podatke o integriranosti djece romske nacionalnosti u sistem obrazovanja, te identificirati glavne prepreke na tom putu.

Dobiveni podaci biće korišteni isključivo u svrhu naučnog istraživanja.

Zahvaljujem na saradnji !

1. Koliko godina radite u obrazovanju ?
2. Na kojim poslovima radite kao nastavnik / učitelj ili stručni radnik?
3. Ako ste nastavnik/učitelj kojem razredu predajete ?
4. Koliko djece romske nacionalnosti imate u razredu ?
5. Koliko dugo Vi radite s Romima? Vidite li neku promjenu u tom razdoblju?
6. Pohađaju li djeca redovno nastavu ? Ako je odgovor „NE“ iz kojih razloga ?
7. Realizujete li dodatnu i dopunska nastavu ?
8. Iz kojih predmeta ?
9. Pohađaju li dopunska nastavu i djeca romske nacionalnosti?
10. Jesu li učenici romske nacionalnosti dovoljno integrисани u školu?
11. Predstavlja li jezik problem u savladavanju nastavnog plana i procesa?
12. Donose li redovno udžbenike i nastavni materijal na nastavu?
13. Za uspješaniji psihički i fizički razvoj učenika Roma bi li bilo bolje da su u mješovitim ili posebnim razrednim odjeljenjima? Zašto?
14. Što biste istaknuli kao najveću prepreku u rada s Romima?
15. Kakav je odnos između učenika u razredu?
16. Jeste li bili na nekim edukacijama/ radionicama/ seminarima o radu sa nacionalnim manjinama ?

17. Pored redovnih informacija koliko često razgovarate sa roditeljima i djecom o problemima, o učenju, vaspitanju?
18. Da bi se postigla bolja obrazovna postignuća Roma u učenju šta bi trebalo poduzeti?
19. Kako Vidite ulogu socijalnih radnika u školi ?

Prilog 2.

PITANJA ZA RODITELJE

Poštovani roditelji,

Radim istraživanje u svrhu pisanja master rada na temu „Socijalni rad i integracija romske djece u osnovnoškolskom obrazovanju“, prijavljene na Fakultetu političkih nauka. Cilj ovog istraživanja jeste prikupiti podatke o integriranosti djece romske nacionalnosti u sistem obrazovanja, te identificirati glavne prepreke na tom putu.

Dobiveni podaci biće korišteni isključivo u svrhu naučnog istraživanja.

Zahvaljujem na saradnji !

1. Koliko godina imate ?
2. Da li ste zaposleni ?
3. Imate li ikakva primanja ?
4. Koliko članova živi u domaćinstvu?
5. Kakvi su stambenim uslovi u kojima živite ?
6. Imate li Vi i Vaša djeca zdravstveno osiguranje ?
7. Da li ste pohađali školu, koji stepen obrazovanja imate?
8. Koliko djece imate? Od toga koliko ide u školu?
9. Jesu li sva djeca na vrijeme upisana u školu ?
10. Koliko je za Vas obrazovanje važno?
11. Kako Vi vidite svoju djecu kad odrastu?
12. Šta bi voljeli da vam djeca postanu kad odrastu ?
13. Koliko je škola udaljena od mjesta stanovanja ? Da li je obezbjeđen školski prevoz?
14. Jeste li uspjeli obezbijediti udžbenike, pribor i materijal za školu?
15. Koliko mislite da su Vaša djeca prihvaćena u školi ?
16. Koje su po Vama glavne prepreke kako bi djeca redovno pohađala nastavu?
17. Koliko često dolazite na roditeljske sastanke?
18. Koliko često imate priliku razgovarati s razrednikom, nastavnicima i stručnim osobljem škole (pedagog, socijalni radnik)?

19. Je li Vam poznato da škola ima socijalnog radnika koji radi u školi?
20. Imate li podršku socijalnog radnika koji radi u školi ?
21. Imate li pomoć CSR?
22. Imate li neke prijedloge za školu i druge institucije u cilju bolje integracije romske djece?

Prolog broj 3. Izjava o pristanku učešća nastavnika i stručnog saradnika / roditelja u istraživanju i protokol za vođenje intervjeta

Izjava/formular o pristanku učešća u istraživanju

Moje ime je Dalila Bećić radim istraživanje u svrhu pisanja master rada na temu „Socijalni rad i integracija romske djece u osnovnoškolskom obrazovanju“, prijavljena na Fakultetu političkih nauka. Cilj ovog istraživanja jeste prikupiti podatke o integriranosti djece romske nacionalnosti u sistem obrazovanja, te identificirati glavne prepreke na tom putu. U ovoj izjavi/formularu nalaze se informacije o istraživanju koje će Vam pomoći da odlučite da li želite ili ne želite učestvovati u ovom istraživanju.

Šta će se od mene tražiti?

Ako se odlučite da učestvujete u ovoj studiji, zamolićemo Vas da odgovorite na neka pitanja vezano za Vaša iskustva i ideje kako službe/usluge učiniti boljim.

Koje benefite ču imati ako učestvujem u studiji?

Učešćem u ovoj studiji nećete ostvariti nikakve direktnе benefite, međutim Vaše učestvovanje u studiji će pomoći meni da dam određene preporuke za poboljšanje socijalnih uluga za zaštitu djece romske nacionalnosti u budućnosti.

Da li mi se može desiti nešto loše ako budem učestvovao(la) u ovoj studiji?

Ako u nekom trenutku osjetite umor, molim Vas da mi to kažete. Napravićemo kratku pauzu. Ako Vam i dalje bude dosadno i ako Vam istraživanje bude stvaralo nervozu, mi ćemo prekinuti Vaše učešće u studiji.

Ko će znati da učestvujem u studiji?

Ako odlučite da učestvujete u ovoj studiji, ja neću nikome drugom reći kakvi su bili Vaši odgovori ili reakcije tokom istraživanja.

Da li ja moram učestvovati u ovoj studiji?

Ne, ne morate. Izbor je Vaš. Niko se neće naljutiti ili biti uznemiren ako Vi ne želiš da učestvujete u studiji. U bilo kojem trenutku možete promijeniti mišljenje ako osjetite da ne želite više biti dio ove istraživačke studije.

Šta ako imam određenih pitanja?

Ako imate neka pitanja vezana za ovu istraživačku studiju, možete me pitati sada ili u bilo kojem trenutku tokom trajanja studije. Također, moguće je da mi pitanja postavljate putem telefona [062/769-127] ili e-maila na dalilabecic57@gmail.com. Dobićete primjerak ove izjave/formulara za vlastitu evidenciju.

Stavljanje tvog potpisa ispod znači da ste pročitao(la) ovu izjavu/formular i da želite da učestvujete u ovoj istraživačkoj studiji:

Ime učesnika (napišite svoje ime): _____

Potpis : _____

Datum: _____

VII LITERATURA

1. Abdelbasit, A Bajramović M., Čuljević M., Vuković D., (2007), Civilno društvo u jačanju socijalne isključenosti, Sarajevo, TDP d.o.o. Sarajevo
2. Amstrong, F. (1999), Inclusion, the curriculum and struggle for space in school. *Inclusive Education*, 3.
3. Babić, D (2004), Stigmatizacija i identitet Roma – pogled „izvana“: slučaj učenika Roma u naselju Kozarik Bok. //Migracija i etničke teme, 4.
4. Beriša, H, (2004). Nema političke volje za Romske probleme, *Regionalni glasnik za promociju kulture manjinskih prava i međuetničke tolerancije* br. 10., 2006.
5. Cerić, H. (2005), Temeljna polazišta inkluzivnog obrazovanja, Hijatus, Zenica
6. Constable, Massat, C.R., Medonald, S, Flynn, J, (2006), *Social work practice, Policy and research*, Chicago Lyceum Press,Chicago
7. Forrest i Pearpoint (1992), *Inclusion – The Bigger picture learning together magazine*
8. Furlan, I. (1989), Ponašanje, Pedagoška enciklopedija br.2, 314, grupa izdavača, Novi Sad
9. Husremović, Dž., Powell S., Šišić A., (2007), *Obrazovanje u Bosni i Hercegovini*, CPU Sarajevo, Fond otvoreno društvo BiH, Sarajevo
10. Informacije o stanju i problemima Roma u Bosni i Hercegovini, (2000), Centar za zaštitu manjina, Sarajevo.
11. Inkluzija Roma u osnovnom obrazovanju, Kanton Sarajevo, (2010), NVO “Budi moj prijatelj“ Švicarski Caritas, Sarajevo
12. Izvještaj o BiH (2005), Europska komisija protiv rasizma i nesnošljivosti, Report on Bosnian and Herzegovina, Strasbourg
13. Izvještaj o istraživanju, mapiranje inkluzivne prakse u osnovnom obrazovanju u BiH, (2008), Save the Children, Sarajevo
14. Izvod iz Konvencije o pravima djeteta

15. Korać – Mandić, D, (2010), Situaciona analiza obrazovanja i socijalne isključenosti romskih djevojčica u Srbiji, Masel print Beograd, Novi Sad
16. Kukić, S., (1999), Položaj Roma u Bosni i Hercegovini, Centar za zaštitu prava manjina, Sarajevo
15. Mandić, P. (1986), Savjetodavni vaspitni rad “Svjetlost“ OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva ,Sarajevo
16. Martinović, M, (1994), Doprinos školskog socijalnog rada funkcioniranju interdisciplinarnog školskog tima, Ljetopis studijskog centra socijalnog rada
17. Memišević, F. (1999), Alarmantno stanje Roma u BiH, Dokumentacija Bosanske sekcije društva za ugrožene narode, Društvo za ugrožene narode, Sarajevo
18. Memišević, F. (1999), Romi u Bosni i Hercegovini, Društvo za ugrožene narode, Sarajevo
19. Mlinarević Vesnica, Maja Brust ,Nemet Jozef Bushati, (2015), Položaj Roma u odgoju i obrazovanju, Osijek
20. Papić, Ž., Slijepčević, T., Dimitrović, T., Vuković, D., Ninković-Papić, R., (2012), „Ko, kako, zašto“ Regionalna suradnja NVO-a u smanjenju socijalne isključenosti i siromaštva Fondacija za socijalno uključivanje u BiH, inicijativa za bolju i humaniju inkluziju, Sarajevo.
21. Popović, M.,(1999), Međunarodni odnosi iz aspekta socijalnog rada, FPN Sarajevo-Centar za socijalna istraživanja, Sarajevo.
22. Ringer, Winkel (1995), Djeca koju je teško odgajati, Educa, Zagreb
23. Sanelia, Š., (2014), IFSW, str.88
24. Seferović, R., (1999), Prošlost, sadašnjost i budućnost Roma, Unija Roma Hrvatska, Zagreb.
25. Sejadić, D., (2010), Priručnik o upisu u matičnu knjigu rođenih, Karl Sara Ric, Arka Press,
26. Selimović, J., (2000), Položaj djece u Bosni i Hercegovini, SOS Dječija sela u BiH, Triptih, Sarajevo
27. Serbezovski, M., (2000), Cigani i ljudska prava, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo
28. Šućur, Z., (2006), Siromaštvo, nezaposlenost i socijalna isključenost, program Ujedinjenih naroda, Zagreb

29. Studija o (ne) uključenosti romske djece u Obrazovni sistem u Kantonu Sarajevo, (2010), NVO "Budi moj prijatelj" Švicarski Caritas, Sarajevo.
30. Strategija unapređenja Roma u Republici Srbiji, Ministarstvo prosvjete i sporta Republike Srbije, (2003), Beograd
31. Tadić – Janevski, T.,(2006), Unaprijeđivanje obrazovne prakse s romskom djecom, „Nastava i vaspitanje“, br,4,2006,37.Termiz, Dž., (2001), Osnovi metodologije nauke o socijalnom radu, Grafit, Lukavac
32. Termiz, Dž., (2005), Teorija nauke o socijalnom radu, Grafit, Lukavac
33. Vantić-Nedeljković, N.,(1998) Edukacijska inkluzija romske djece u redovni sistem obrazovanja na Tuzlanskom kantonu, OFF –SET, Tuzla
34. Zita-Krunić, Lj., (2010), Evaluacija akcionog plana BIH za rješavanje problema Roma u oblastima zapošljavanja, stambenog zbrinjavanja i zdravstvene zaštite, Bospo, Tuzla
35. Službene novine Bosansko – podrinjskog kantona Goražde br. 5/16

Internet stranice:

1. (Anti) Diskriminacija romske djece u osnovnim školama
[file:///C:/Users/RB%20Computer/Desktop/MA/romi/Lejla%20Hodzic_\(Anti\)Diskriminacija%20romske%20djece%20\(BSC\).pdf](file:///C:/Users/RB%20Computer/Desktop/MA/romi/Lejla%20Hodzic_(Anti)Diskriminacija%20romske%20djece%20(BSC).pdf) (pristupljeno 13.10.2021.)
2. Demogeografska i sociokulturna obilježja romske populacije u Međugorju
file:///C:/Users/RB%20Computer/Desktop/MA/romi/radovi/568319.Magistarski_rad_HrvojeSlezak.pdf (pristupljeno 12.10.2021.)
3. Integracija Roma u redovni odgojno-obrazovni sustav u Međimurskoj županiji
<https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:147:347119> (pristupljeno13.10.2021.)
4. Odgojni model kod učenika Roma, Zagreb
<https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:147:813888> (pristupljeno 14.10.2021.)
6. Prepreke u obrazovanju učenika Roma i mogućnosti njihova otklanjanja iz perspektive romskih učenika osnovnih škola
<https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:120551> (pristupljeno 12.10.2021.)

7. Prepreke u obrazovanju Roma iz perspektive učenika i njihovih nastavnika, Filozofski fakultet

<https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:598814> (pristupljeno 13.010.2021.)

8. Romi u interkulturalnom okruženju

<https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:129068> (pristupljeno 13.10.2021.)

9. Stavovi prema Romima

<https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:718333> (pristupljeno 13.10.2021.)

10. Unaprjeđenje položaja djece Roma u odgoju i obrazovanju u Baranji

<https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:251789> (pristupljeno 13.10.2021.)

PRILOZI

Prilog broj 1. – anketni upitnik

Prilog broj 2. – anketni upitnik

Prilog broj 3. - izjava o pristanku učešća nastavnika i stručnog saradnika / roditelja u istraživanju i protokol za vođenje intervjeta

UNIVERZITET U SARAJEVU – FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
IZJAVA o autentičnosti radova

Naziv odsjeka i/ili katedre: Socijalni rad
Predmet: Izjava o autentičnosti rada

IZJAVA O AUTENTIČNOSTI RADOVA

Ime i prezime: Dalila Bečić
Naslov rada: „Socijalni rad i integracija romske djece u osnovnoškolskom obrazovanju“
Vrsta rada: Završni magistarski rad
Broj stranica: 78

Potvrđujem:

- da sam pročitao/la dokumente koji se odnose na plagijarizam, kako je to definirano Statutom Univerziteta u Sarajevu, Etičkim kodeksom Univerziteta u Sarajevu i pravilima studiranja koja se odnose na I i II ciklus studija, integrirani studijski program I i II ciklusa i III ciklus studija na Univerzitetu u Sarajevu, kao i uputama o plagijarizmu navedenim na web stranici Univerziteta u Sarajevu;
- da sam svjestan/na univerzitetskih disciplinskih pravila koja se tiču plagijarizma;
- da je rad koji predajem potpuno moj, samostalni rad, osim u dijelovima gdje je to naznačeno;
- da rad nije predat, u cjelini ili djelimično, za stjecanje zvanja na Univerzitetu u Sarajevu ili nekoj drugoj visokoškolskoj ustanovi;
- da sam jasno naznačio/la prisustvo citiranog ili parafraziranog materijala i da sam se referirao/la na sve izvore;
- da sam dosljedno naveo/la korištene i citirane izvore ili bibliografiju po nekom od preporučenih stilova citiranja, sa navođenjem potpune reference koja obuhvata potpuni bibliografski opis korištenog i citiranog izvora;
- da sam odgovarajuće naznačio/la svaku pomoć koju sam dobio/la pored pomoći mentora/ice i akademskih tutora/ica.

Mjesto, datum
Sarajevo, 17.11.2022.

Potpis